

A PESTISJÁRVÁNYOK DEMOGRÁFIAI KÖVETKEZMÉNYEI A 17–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON*

ÖRI PÉTER

Bevezetés

A 14. század közepe és a 18. század között Európában rendszeresen pusztító pestisjárványokkal, azok sokrétű – demográfiai, gazdasági, társadalmi, kulturális – hatásaival könyvtári irodalom foglalkozik.¹ A járványok gyakorisága, az általuk okozott pusztítás mértéke a pestist a kora-újkori történelem egyik legfontosabb jelenségévé teszik. Sokszor kimutatták, hogy a 18. század közepe előtt (elsősorban a 17. században) az európai népességet legalább két-három évtizedenként olyan súlyos halandósági válságok érték, hogy az általuk okozott veszteségeket a természetes szaporodás csak több évtized alatt tudta volna pótolni, ha az újabb válságok hatása ezt nem akadályozta volna meg.² A kríziseket a halálozások számának nagymértékű emelkedése, valamint a házasságkötések és a keresztelések (fogantatások) számának erős visszaesése jelzi. A válságok – főleg pestis idején – feldúlták az élet megszokott kereteit: szigorú vesztegzárak alkalmazásával nemcsak a betegség terjedését akadályozták több-kevesebb sikerrel, hanem a kereskedelmet és a mezei munkát is lehetetlenné tették, gazdasági válságokat, éhínségeket okozva ezáltal. A korlátozó intézkedések felborították az egyházi szertartások, a temetések, házasságkötések megszokott rendjét is, nemegyszer kiváltva az értetlen lakosság lázongását (Kiss 1931; Dávid 1973. 85.). A járvány és a nyomában járó éhínség az utakra kergette az embereket, tovább terjesztve a kórt és az azt kísérő pánikot. A pestis hosszú távú demográfiai hatásokkal is járt: családokat pusztított el vagy dúlt föl, majd ennek nyomán az özvegyen maradtak fokozott mértékű újrَاهázasodásával új családi kapcsolatokat hozott létre, rányomta bélyegét a népesség korszerkezetére (a halálozások számának megugrása és a születések számának visszaesése, a halandóságban jelentkező nem és kor szerinti különbségek hatása hosszú ideig

* Eredeti változatában elhangzott az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport, a KSH Népességtudományi Kutatóintézet és a Corvinus Egyetem által rendezett konferencián 2005. június 7-én (Halandósági válságok a 18–19. századi Magyarországon).

¹ Számtalan orvostörténeti mű és településmonográfia mellett a legfontosabbak: Biraben 1975; Shrewsbury 1970. a téma magyar nyelvű összefoglalása: Andorka 1985.

² Meuvret 1947; Goubert 1982; Cabourdin–Biraben–Blum 1995. Magyarországra vonatkozóan: Dávid 1971, 1973. Legutóbb Kiskunhalas kapcsán Melegh Attila mutatta ki, hogy a sorozatos pestisjárványok (1679, 1709, 1739) elviszik a város természetes szaporulatát, a folyamatos növekedés csak a pestis eltűnése után, a 18. század második felében indulhatott meg (Melegh 2000).

érzékkelhető maradt, ennek leglátványosabb, az anyakönyvi adatok alapján is nyomon követhető jele az volt, hogy a születések visszaesése következtében olyan hiányos nemzedékek jöttek létre, amelyek termékeny korba jutva újabb válság nélkül is a születések számának visszaesését okozták, tovább görgetve a válságok hatását (Goubert 1982; Cabourdin 1995).

A kora-újkori nagy halandósági krízisek kiváltó okai közül az ötvenes-hatvanas évek kezdeményező szerepet játszó kutatói (elsősorban Jean Meuvret és Pierre Goubert) a rossz termések nyomán kialakuló éhínségeknek juttatták az első helyet, kutatásaik szerint ezek hatása volt a legsúlyosabb, megelőzve a járványokét és háborúkéét. Ma már – több évtizedes kutatómunka után – megállapításukat legfeljebb térben és időben korlátozva fogadják el: a 17. század második felében, végén a háborúktól viszonylag védett Beauvaisis-ben, amelyre gabona monokultúra és fejlett textilipar volt jellemző, valóban a gabonadrágaság keltette éhínség okozta a legtöbb halált, a járványok inkább ennek következtében érték a legyengült népességet. Máshol viszont – elsősorban a 17. században – a háború szerepe látszik elsődlegesnek: nem közvetlen kiváltója volt a halandósági kríziseknek, hanem áttételesen, a járványok, főleg a pestis terjesztésével járult hozzá a válságok kialakulásához (Cabourdin–Biraben–Blum 1995). A halandóság legnagyobb kora-újkori szállítója minden bizonnyal a pestis lehetett, egész Európában, de különösen lokálisan, az egyes települések szintjén a népességnövekedés komoly fékezője volt a 14. és a 17. század közötti időszakban. Bár – mint Biraben megjegyzi (1975. I. 309.) – a pestis félelmetes pusztító ereje Franciaországban például országos szinten kevésbé látszik,³ a kor embere számára a realitás nem az országos átlag kifejezte absztrakció volt, hanem a helyben, személyesen megtapasztalt rettenet (esetenként egy-egy település népességének 50–60%-a is megbetegedhetett, a kór letalitása elérhette a 60–80%-ot, így az érintett népesség negyede-fele is elpusztulhatott – Andorka 1985. 57–58.). Mindezek a traumák teszik a pestist sokrétű hatásaival együtt olyan kulcsfontosságú jelenséggé, amelynek vizsgálata megkerülhetetlennek látszik a korszak kutatói számára, bármely tudományágot műveljék is.

A pestisjárványok lefolyásának, hatásainak feltárásával Magyarország vonatkozásában is középkori és kora-újkori történelmünk egyik leglényegesebb vonását világíthatnánk meg. Noha a pestis pusztításának mértékéről az utolsó járványokat leszámítva keveset tudunk, ezen adatok, a külföldi kutatások eredményei és a pestis általános ismerete alapján hatásukat súlyosnak kell tartanunk.⁴ Ez még akkor is így van, ha egyéb megfontolások alapján úgy tűnik,

³ Egy-egy járvány csak a települések egy részét sújtotta, a pestis okozta halandóság mértéke is erősen különbözött településenként, a városokat például sokkal erősebben érintette, mint a falvakat.

⁴ Szabó István számítása szerint 1509-ben a kanizsai uradalom 13 pestis sújtotta falvában a házak kb. 19%-a maradt pusztán a pestis miatt. 1495-ben ugyanakkor Bars, Pozsony és Vas

hogy a pestisjárványok Magyarországon – legalábbis a 14–15. században – kisebb pusztítást okozhattak, mint Nyugat-Európában.⁵ Ugyanakkor a pestis négyszáz éven át állandóan visszatérő, lényegében minden generáció életét közvetlenül vagy áttételesen (a fenyegetettség érzésén keresztül) érintő jelenség volt, demográfiai, gazdasági, társadalmi és pszichikai hatásainak számbavételénél erről sem szabad megfeledkeznünk.

Az eddigi magyarországi kutatások (mindenekelőtt Dávid Zoltán) elsősorban a források által legjobban megvilágított utolsó nagy járvány (1738–42) menetét, kiterjedését, az általa okozott pusztítás mértékét igyekeztek felderíteni. A pestisjárványra vonatkozó egykorú iratok, rendelkezések, a pestishalottak listái alapján felsorolják az érintett megyéket, településeket, közlik a halottak számát, ezeket az adatokat forráskritikai módszerekkel vizsgálják, majd a pestishalandóság mértékét próbálják megállapítani, tudniillik, hogy a szóban forgó település lakosságának hányad részét pusztíthatta el a járvány. Mivel pontos népességszámok a 18. század közepére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre, a negyven évvel későbbi józsefi népszámlálás adataiból végeznek becsléseket. Ugyanakkor a pestis egyéb demográfiai vonatkozásaira kevesebb figyelmet fordítanak, nem foglalkoznak azzal, hogy a pestis a normál évek halandóságához képest mekkora emelkedést hozott, holott ez tenné lehetővé a válságok súlyosságának mérését és a nemzetközi adatokkal, valamint a későbbi krízisekkel való összehasonlítást. Kevés jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a halandóság emelkedése hosszabb távon hogyan módosította a keresztelések és a házasságkötések számának alakulását, illetve az érintett népesség korszerkezetét, hogy milyen gyors volt a járvány után a veszteségek pótlása, ennek érdekében milyen pótlási stratégiákat alkalmaztak, ebben milyen szerepe volt a migrációnak, és hogy a magas és rendszeresen jelentkező járványos halandóság milyen vándorlási hullámokat váltott ki.⁶ Ugyanígy csak töredékes adatokat találunk a pestishalottak nem- és korszerinti megoszlásáról is, valószínűleg az érdeklődés hiányában.

Miért lehet mindez fontos számunkra? Úgy véljük, hogy a robbanásszerű halálzárnövekedés szezonálisának feltárása segíthet eldönteni a kétes ese-

---

megyékben az adózó háztartások mintegy 5%-a mentesült az adózás alól, részben az előző évi pestis pusztítása miatt (Szabó 1963. 64.).

⁵ A legfontosabb szempontok: a középkori Magyarországon – tudásunk szerint – nem számolhatunk a pestis és az éhínségek közös hatásával, így a pusztítás mértéke jóval kisebb kellett, hogy legyen; kedvező volt az ország földrajzi fekvése, hiszen nem volt jelentős tengeri kikötője, és nem haladt át rajta igazán forgalmas szárazföldi kereskedelmi útvonalak; a szárazabb, hidegebb kontinentális klíma kevésbé kedvezett a fertőzés terjedésének, mint az enyhébb, nedvesebb óceáni éghajlat; Magyarországon nagyobb arányú volt a B-vércsoporthoz tartozó népesség aránya, mint Nyugat-Európában, és ők ellenállóbbak lehettek a fertőzéssel szemben (Fügedi 1981. 394–395, Fügedi 1992. 30–31.).

⁶ Nyugat-Európai kutatásokból ismert a magas városi halandóság kiváltotta tartós vidék-város közötti migráció.

tekben, hogy valóban pestisről van-e szó, hasonlóképpen a halálozás növekedése mértékének megállapításához. A pusztítás mértékének pontosítása és a pestishalottak korszerkezetének feltárása segíthet megérteni a pestis hosszú távú hatásait, és így a 18. század közepét megelőző időszak népesedéstörténetének egyik kulcsfontosságú mozzanatát. Tudniillik ha a pestis nemcsak egyikét, de minden korosztályt érintett, tehát a reprodukív korban levőket éppúgy, mint a csecsemőket és a gyermekeket, akkor komoly bevándorlás nélkül az érintett közösségen belül ennek a keresztelések számának azonnali jelentős és tartósan megmaradó, csak lassan elmosódó visszaesésével kell járnia, amely a veszteségek pótlását csak hosszabb távon teszi lehetővé.⁷ Természetesen mindent gyorsíthatták speciális pótlási eszközök, mint a fokozott újraraházasodás és a járvány utáni magasabb termékenység (ezek alaposabb feltárása szintén fontos feladat lenne), de ezen a téren döntőnek a migráció hatása látszik.

Jelen kísérletünk célja éppen ezeknek a demográfiai vonatkozásoknak a jobb megértése. Munkánkat nem előzte meg a hazai pestisjárványok szisztematikus kutatása, a problémába Mezőkövesd 17. századi anyakönyv-részletének feldolgozása során ütköztünk. A mezőkövesdi halotti anyakönyvet a megszo-
kotthoz képest kivételesen gazdag, megbízható forrásnak kell tekintenünk, amely két pestisjárványról is (1679 és 1682) nyújt információkat.⁸ Ennek alapján vizsgálhatjuk a halálozások mértékének növekedését a járvány idején, a halálozások szezonálisát, valamint a halottak kormegoszlását a pestismentes években és a pestis idején. Kontrollként és összehasonlításként felhasználtuk a mezőkövesdi anyakönyv későbbi, 1700 és 1720 közötti szakaszát is, amelynek középpontjában szintén egy pestisjárvány (az 1709–10. évi) áll.⁹ Más vonatkozású kutatásaink során találtunk a pilisborosjenői római katolikus plébánia anyakönyveiben Pilisborosjenő és filiája, Üröm 1739-es pestishalottainak listájára. Összehasonlításként ezeket is bevontuk vizsgálódásaink körébe. Emellett felhasználtuk a váci római katolikus és a 17. századba visszanyúló kőszegi evangélikus anyakönyv adatait, a publikált soproni anyakönyvi adatokat, valamint a témánkat érintő esettanulmányok tanulságait.¹⁰

⁷ Például a 17. századi Katalóniában kb. ötven év kellett ehhez (Biraben 1975. I. 202–203., 313.).

⁸ A mezőkövesdi anyakönyv 1677 és 1683 közötti szakaszának feldolgozására és ennek alapján a település néhány demográfiai jellemzőjének rekonstruálására vonatkozóan lásd: Martos–Őri 2000.

⁹ Az 1738–42-es pestisjárvány nem hagyott nyomot a mezőkövesdi anyakönyvben.

¹⁰ Mezőkövesd: OL Mikrofilmtára, A 1311–1312 (1676–1753); Pilisborosjenő: OL Mikrofilmtára A 450; Vác r.k. Szent Mihály plébánia: A5376–5383 (1695–1745); Kőszeg ev. temetési anyakönyve: OL Mikrofilmtára A 4476 (1633–1696); Sopron ev. és rk. anyakönyvi adatai: Házi 1966. Az 1738–42. évi pestis pusztításáról lásd Dávid 1973. Az 1739. évi nagy-kőrösi pestishalottak listáját közzé teszi: Novák 1982. Kiskunhalasról (ref.): Melegh 2000. Kecskemétre Moess 1975.

A pestis Magyarországon

Magyarországon a pestis 1349 nyaratól – akárcsak Európa más részein – rendszeresen visszatérő jelenség (Fügedi 1992. 28.). Ha csak az országos pestisjárványokat próbáljuk számba venni, akkor láthatjuk, hogy a kór első jelentkezésétől kezdve alig volt olyan nemzedék, amely ne tapasztalta volna meg a fekete halált (Függelék I.).¹¹ Ha a jelentősebb, a forrásaink által említett, pestisjárványok által érintett évek számát, illetve a járványos időszakok közötti periódusok hosszát vizsgáljuk (1. tábla), akkor előbbi állításunk nyilvánvalóvá válik, a nagyobb járványok évtizedenként követték egymást. Ezek a járványok természetesen elterjedtségükben, lefolyásuk hosszában, pusztító erejükben igen különbözőek lehettek, de a fenyegetettség, a pestis és az ellene való védekezés alapvető „élmény” volt. Különösen a 17. század, illetve a 18. század első fele (elsősorban a két nagy, több évig tartó országos járvány révén) és a 15. század tűnik „súlyosnak”, míg a 14. század második feléből és a 16. századból szintén gyakran találkozhatunk pestisjárványok említésével, de ezek – legalábbis elérhető forrásaink alapján – rövidebb lefolyásúak (egy-egy évre kiterjedők) és talán kevésbé pusztítóak voltak.

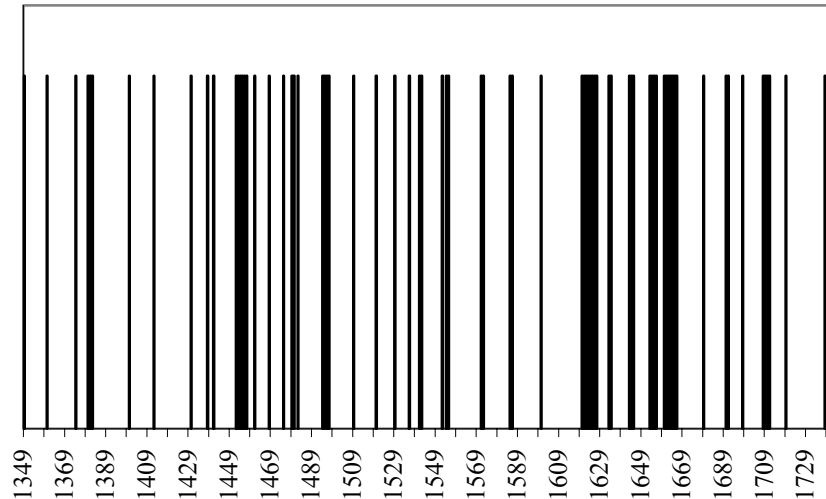
1. Pestisjárványok Magyarországon, 1349–1742

Periódus	Periódus hossza (év)	Járványos évek száma	Pestises évek a perióduson belül (%)	2 járvány közötti időszak átlagos hossza
14. sz.	51	6	11,8	11
15. sz.	100	21	21,0	7
16. sz.	100	14	14,0	9
17. sz.	100	29	29,0	9
18. sz.	43	10	23,3	11

Forrás: Szabó 1963. 64. (1349–1526) és Benda 1986, 1989.

Ábránkból az is látható, hogy különösen a 15. század második felében és a 17. század középső harmadában sűrűsödtek a pestisjárványok, ezekben az időszakokban, valamint a 18. század első felében gyakori a hosszabb, több évre kiterjedő járványok előfordulása.

¹¹ Országos jelentőségű járványokról beszélünk, de különösen a 14–15. század vonatkozásában csak a pestis különböző forrásokban való felbukkanását vehetjük számba, Szabó István munkája alapján (Szabó 1963. 64.).

Forrás: Szabó 1963. 64. (1349–1526) és Benda 1986, 1989.

I. Pestisjárványok előfordulása Magyarországon, 1349–1742

A járványok többnyire a hadi eseményekkel együtt vagy közvetlenül azok után jelentkeztek, a háború és a pestis szoros összefüggését más források is alátámasztják. A lőcsei krónikából tudjuk, hogy a 17. századi járványok (1622, 1664, 1679) a hadak mozgásával együtt terjedtek, a háború gyakorlatilag megakadályozta a hatékony vesztégszár fenntartását. 1679-ben például a városban tudják, hogy Eperjessen és egész Sárosban dúl a járvány, de amikor júniusban a bádeni ezred Eperjerről Lőcsére vonul, akkor a város csak annyit tud elérni, hogy a pestisbetegeket a falon kívül hagyják, de az egészséges (?) katonák bemennek a városba. Ennek ellenére a járvány csak szeptemberben tör ki teljes erővel a falakon belül (Szepeségi avagy lőcsei krónika, 419–424.). Máshol azt látjuk, hogy a pestis kitörése után a háború folytatását is igen megnehezíti, a járvány 1709–11-ben szétzilálta a kuruc hadsereget (Rákóczi: Vallomások II. k. 444.). A katonák 1710 januárjában a romhányi csata előtt az erős hideg ellenére sem mernek a falvakban megszállni, inkább a mezőn a fagyos földön táboroznak (Rákóczi: Emlékiratok 1710. 393.). Lőcse a pestis idején megtelt menekülővel, akik a járvány kitörésekor továbbmenekültek, majd annak csillapodásával visszatértek (1679. június-december, Szepeségi avagy lőcsei krónika, 410–424.), Rákóczi is az éhínség és a járvány elől szekeremen menekülő asszonyokról és gyerekekről ír (Vallomások II. k. 444.). A járvány következtében nem művelték meg a földeket, ami éhínséget okozott

(1664. Szepességi avagy lőcsei krónika, 282.). A Kiss Ernő által részletesen ismertett 1739-es debreceni járvány kapcsán is elmondhatjuk, hogy a város lezárása legalább akkora riadalmat keltett, mint maga a pestis. A tanács minden követ megmozgatott, hogy a város körül a vesztegzárat ne a falaknál, hanem a határ körül húzzák meg, hogy a város alapvető ellátását biztosítani tudják. A nehézségeket így sem kerülhették el (Kiss 1931). Elbeszélő forrásokból (Cserei Mihály az 1708–11. évi járványról), a Helytartótanács rendelkezéseiből, a debreceni tanács 1739-es rendelkezéseinek feldolgozásából (Kiss 1931), a 18. századtól sokasodó pestisről szóló kézikönyvekből¹² ismerjük a járvány leküzdésére fogantatott intézkedéseket: a vesztegzárat, járványkórházak felállítását, pestisorvosok fogadását, a járvány előtt a betegek és elhalálozottak szigorú vizsgálatát, nyilvántartását, a járvány alatt a fertőzött vagy gyanús házak lezárását, a bennük élők, valamint az árvák, koldusok közpénzen való táplálását, a szegények ingyenes gyógyszerrel való ellátását, a fertőtlenítés műveleteit, a halottak elszállításának és eltemetésének módját, a temetési, házasságkötési, keresztelési ceremóniák és ünnepek és mindenféle gyülekezés betiltását. Részben ismerjük az erre adott reakciókat is, elsősorban a gyülekezési és ünneplési tilalom megsértését,¹³ a temetés szokott szertartásának erővel való kikényszerítését, ami 1739-ben Debrecenben és a Tábanban véres incidensekhez vezetett (Kiss 1931; Dávid 1973. 85.; Tóth G. 1995. 777.).

A pusztulás mértéke

A pusztulás mértékéről kevés számszerű adat áll rendelkezésünkre. A kortárs szemtanúk adatai gyakran pontatlanok, túlzók.¹⁴ A fennmaradt halotti anyakönyvekben nehéz elkülöníteni a pestisben meghaltakat a más okból elhalálozottaktól, ez gyakran áll a különböző jelentésekben közölt pestislistákra is (Andorka 1985. 58.; Dávid 1973. 94.). Ha az áldozatok száma hitelesnek bizonyul, akkor a népességszám megállapításánál kényszerülünk sokszor bizonytalan becslésekre (Dávid 1973. 95–96.). Problémát okoz az is, hogy többnyire egy-egy településre nézve rendelkezünk adatokkal, amelyekből nagyobb területi egységekre csak igen bizonytalan becsléseket tehetünk. A járványok ereje különbözhetett egymástól, a gyakori pusztítás talán fokozhatta az érintett

¹² Az orvosi irodalom összefoglalását lásd: Magyary–Kossa 1929–46; Gortvay, 1953; Kosáry 1983.

¹³ Cserei szerint – noha a pestis égi figyelmeztetés – az emberek nem tanulnak belőle, a túlélők vígadnak, házasodnak, a templomokban harangoznak – minden tilalom ellenére; Melegh Attila kutatásai ugyanezt mutatják Kiskunhalas vonatkozásában (Melegh 2000. 45.)

¹⁴ 1360-ban például a velencei követ jelentése szerint Budán és Visegrádon 16 ezer áldozata lett volna a járványnak, de ennyi lakosa összesen sem volt a két településnek (Fügedi 1992. 30.).

populáció ellenálló képességét (talán ennek vagyunk tanúi a 15. században), míg ha egy adott helyen hosszabb idő elteltével bukkan fel, akkor ereje igen pusztító lehet (Perrenoud 1997. 313.). A pestis útja, terjedése igen szeszélyes lehet, függ a népsűrűségtől, a kereskedelmi és utasforgalomtól, a vesztegzár-intézkedések hatékonyságától. Az országos járványok sem terjedtek ki minden országrészre (1738–42-ben Magyarországon a nyugati országrészt megkímélte a pestis), bizonyos területek kimaradtak (pl. Borsod, noha a környező megyékben dúlt a pestis), illetve egyes helyeken nem, vagy csak jóval később jelentkezett a járvány (Vácott csak 1740 augusztusától, lényegében egy évvel később kezdődik, mint a megye többi részén).¹⁵

Ahol rendelkezünk a temetési anyakönyvek hosszabb távú, megbízható adataival, illetve a pestisben elhunytak listájával, ott kiszámíthatjuk, hogy a járvány mennyivel emeli meg a halálozások számát. Pierre Goubert klasszikus munkájában akkor beszélt halandósági válságról, amikor a temetések száma megkétszereződött az előző évek átlagához képest (Goubert 1982). A pestis minden esetben ennél lényegesen nagyobb emelkedést okozott, hatása összetéveszthetetlen. Biraben számos példájából csak egyet emelnénk ki, a 17. századi Baselt, ahol az adatsorok megbízhatóak, és a pestisben elhaltak megkülönböztethetőek az egyéb okból elhunytaktól (Biraben 1975. I. 195.). A század folyamán négy nagy járvány érte a várost, az első csúcs 1610-ben tizenkétszeres növekedést jelentett a halálozások számában, a második 1629-ben majdnem nyolc és félszerest, a hosszabb 1633–1636-os periódus csúcspontja (1634) szintén nyolc és félszerest, míg az utolsó nagy járvány (1667–1668) öt és félszeres emelkedést. A nagy számú haláletet 70–80%-a a pestis következménye volt, kivéve az elhúzódó, 1633 és 1636 közötti járvány időszakát, amikor a nem pestishalandóság is átlag feletti volt, és a kiemelkedő halandóságú csúcsetet három kisebb válságot hozó év kísérte (pestis halottak aránya 54%).

Magyarországra nézve kevés megfelelő minőségű 17. századi anyakönyvvel rendelkezünk, amelyek alapján a halandóság pestisjárvány alatti növekedését kiszámíthatnánk. Kivételes forrásnak kell tekintenünk a mezőkövesdi római katolikus anyakönyvet, amely két pestisjárvány halottainak adatait is őrzi.¹⁶ Az 1679-es járványt 1678-ban már a halálozások duplázódása előzte meg, majd a pestises évben mintegy öt és félszeresére nőtt a haláletetek száma, amelyekben belül azonban a pestisben elhunytakat nem tudjuk elkülöníteni a más okból meghaltaktól. 1682-ben a következő hullám idején viszont csaknem tizenkétszeresére nőtt a halálozások száma 1680–81-hez képest (405 fő). Ezek 76%-a volt a pestisnek tulajdonítható (310 eset), a maradék 95 haláletet is igen sok,

¹⁵ Vác rk. Szent Mihály plébánia halotti anyakönyve OL Mikrofilmtár A 5380, illetve Karcsony 1880.

¹⁶ OL Mikrofilmtár, A 1311 és 1312, részletes forráskritikai és demográfiai elemzését lásd: Martos–Őri 2000.

egy-két „variola” bejegyzés felveti annak a lehetőségét, hogy a pestissel egy időben más járványos betegség is pusztított a településen.

Köszeg evangélikus anyakönyvei 1633-ban indultak (ún. magyar egyház), amely egybeesett az 1633–34. évi pestisjárvány pusztításával.¹⁷ Mivel az előzményeket nem ismerjük, itt le kell mondanunk a halálozások emelkedésének kiszámításáról. 1645-ben viszont újabb nagy járvány kezdődött, amely a város magyar evangélikus lakossága körében meghatszorozta a halálozások számát (293 haláletet, szemben az 1635 és 1644 közötti periódus kb. 49 főnyi évi átlagával). Az 1650-es évek pestisjárványa, amely Sopronban nagy pusztítást okozott, az anyakönyv megszakadása miatt (talán éppen a pestis volt ennek egyik oka) nem elemezhető. 1660 és 1664 között mutatkozik újabb halandósági válság a háborús időkben (amikor szintén elhúzódó, többéves pestises periódusról szólnak a források). A halálozások száma kb. megkétszereződik (itt a város evangélikus német lakosságáról van szó), de az anyakönyv nem utal pestisre, a magas halandóság talán más járványoknak vagy a nehéz háborús időknek volt „köszönhető”. Az 1679. évi pestis szintén nem jelenik meg a köszegi anyakönyvben, a halálozások száma ugyan emelkedik 1676-tól, de ez inkább annak volt köszönhető, hogy a jezsuiták a város teljes lakosságát anyakönyvezték. Újabb válság 1684–85-ben tapasztalható, amikor a halálozások száma megduplázódik, de pestist ekkor sem említ forrásunk. A legnagyobb válság láthatóan az 1645-ös pestis volt, amely a mezőkövesdi 1679-es járványhoz hasonló halandóság emelkedést okozott, ennél kisebb volt az 1633–34-es (190 halott, szemben az 1645-ben regisztrált 293-al). Minden bizonnyal nagy járvány lehetett 1655 körül is, talán 1679-ben és 1710-ben is, de ezekről a kutatás jelen stádiumában nem tudunk többet mondani. A 17. század második felében (1660-as, 1680-as évek) ugyanakkor megfigyelhetők kisebb válságok is, amelyekben szintén lehetett szerepe a pestisnek, de ez esetben ezek a járványok a Nyugat-Európában is megfigyelt, kisebb, elhúzódó típusba tartoztak. Itt azonban a halandóság emel-

¹⁷ OL Mikrofilmtár, A 4476. A katalógus szerint római katolikus anyakönyv, valójában evangélikus, 1633 és 1654 között a magyar egyház adatait tartalmazza („1633 jún. 1. Ego Blasius Kálmán Légrádinus ad Administerium Ecclesiasticum ... cum ... clarissimo viro Dno Bartholomeo Kys Csepregini in Templo Superiore ordinatus sum ...”), 1647-től kiegészítve a „német prédikátor” által bejegyzett esetek év végi összesítéseivel („In utraque Ecclesia Germanica et Hungarica”). 1654 és 1658 között nincs bejegyzés, 1658-tól a német egyház anyakönyvi adatait tartalmazza („Signatio Infantium neobaptisatorum in Ecclesia Germanico-Evangelica Anno 1658 inchoata Matthias Müllerus pastor”). 1671-ben a hívek „connecti sunt ad fidem Catholicam”, de az anyakönyv vezetését csak 1673 szeptemberétől veszik át a jezsuiták („usque huc Lutherani predicantes”). Ettől fogva valóban római katolikus anyakönyv, leszámítva az 1683. július közepétől szeptember végéig tartó intermezzót, amikor a Bécs elleni hadjárat idején Thököly „rebellisei” elűzik a jezsuitákat, és „utramque ecclesiam una cum capella in Coemeterio occupaverunt Lutherani praedicantes et tenuerunt usque finem Septembris ejusdem anni.” (*Mindkét egyházat a temetőbeli kápolnával együtt elfoglalták a lutheránus prédikátorok és tartották azokat egészen ugyanazon év szeptemberének végéig.*)

kedése nem feltétlenül utal pestisre, mértéke más tényezőkkel is könnyen magyarázható.

Sopron evangélikus anyakönyveinek (keresztelési anyakönyvek 1624-től, házasságiak 1645-től, temetésiék 1676-tól) adatait Házi Jenő publikálta (1966).¹⁸ Az 1679-es pestis (1272 halott) a megelőző három év halálozási átlagához képest nyolcszoros emelkedést okozott (Házi 1966. 227.). A következő válság 1683–85 közé esett (akárcsak Kőszegen), amelynek csúcspontja kb. két és félszeres halálozási emelkedést hozott. 1708–9-ben is tanúi vagyunk a halálozások emelkedésének, de ezek nem érik el az előző évek kétszeresét, és nem haladják meg az 1704-es és 1705-ös évek halálozási számait. Mindez jelentheti azt is, hogy a különböző pestisjárványok pusztító hatása igen különböző lehetett, de azt is, hogy időnként (háborús időben) a pestishalottak bejegyzése hiányos volt.

Kiskunhalas református népességét 1679-ben épp az anyakönyvezés kezdetekor érte a pestisjárvány. A halálozások emelkedését Melegh Attila négyszeresre becsülte (Melegh 2000. 41.). A Rákóczi-szabadságharc alatt a regisztráció szünetelt, így az 1709-es járványról csak az áldozatok valószínűleg eltúlzott számát ismerjük (1300 – Melegh 2000. 42.). 1739-ben viszont az anyakönyv 956 bejegyzése Melegh Attila adatai alapján becsülve (2000. 106.) igen nagy mértékű, tizenhárom és félszeres emelkedést jelentett. A különböző források eltérő adatokat közölnek a pestis tényleges áldozatainak számáról: 591, 808, de akár 913 is lehetett, azaz a halottak 62–95%-a (Melegh 2000. 85.).

Az 1738–42. évi utolsó nagy járvány pusztítását Kecskeméten Moess Alfréd vizsgálta (1975). A halálozások emelkedése mind a római katolikus, mind a református lakosság körében a 17. századi kőszegi és mezőkövesdi járványokéhoz hasonlítható: 12,5-szeres volt a megelőző évekhez képest (a római katolikusoknál 4058 halott, a megelőző 4 év 318-as évi átlagával szemben, a reformátusoknál pedig 2088 halott az előző évi 168-al szemben – Moess 1975. 63., 65.).

Pilisborosjenőn és filiáján Ürömmön 1698-ban indult az anyakönyvvezetés, de az eredeti anyakönyv csak 1752-től van meg, a korábbi részeket a későbbiekkel együtt egy 19. századi másolat őrizte meg.¹⁹ A bejegyzések mellé minden esetben odaírták a bejegyzés helyét (többnyire Weindorf vagy Üröm, de 1770-ig szórványosan előfordul Csobánka, Kalász és Pomáz is), az együttesen felhasznált adatok tehát nem egyik vagy másik településre, hanem a pilisborosjenői plébániára vonatkoznak, világos kivételt csak az 1739-es pestislisták jelentenek, amelyek különválasztva egyértelműen Pilisborosjenő és Üröm veszteségeiről számolnak be. A halotti anyakönyv 1737-ig hiányosnak tűnik

¹⁸ Házi publikálta a katolikus anyakönyvek adatait is, de ezek később kezdődtek (a halottiak az 1660-as években), és a bejegyzések az 1690-es évek közepéig erősen hiányosak. A következőkben ezért csak az evangélikus anyakönyvek adataival foglalkozunk.

¹⁹ OL Mikrofilmtára, A 450. számú doboz.

(alacsony esetszámok a keresztelésekhez képest, néhol egész évek esnek ki, vagy több hónapos hiányok vannak, esetleg nem írták be a kiskorúakat). A két település pestislistái 186 elhaltról tanúskodnak, amely a megelőző három év átlagos évi halálozásához képest majdnem hétszeres emelkedést jelentett.

Utolsó példánk a váci római katolikus Szent Mihály plébánia,²⁰ ahol az anyakönyvezés a 17. század végén kezdődött, de 1711 előtt a bejegyzések rendkívül hiányosak. Az 1709–10. évi pestisről az áldozatok számán (395) kívül más ismeretekkel nem rendelkezünk.²¹ Az anyakönyvi bejegyzésekből tudjuk, hogy 1739-ben a megyeszerte dúló pestis elkerülte a várost, a járvány 1740. augusztus 14. és 1741. február 5. között pusztított a hivatalos jelentések és a vesztegzár intézkedések szerint (Karcusu 1880; Vass–Molnár–Sápi 1983. 173.). Ezen idő alatt a Karcusu Antal által idézett egyházmegyei jegyzőkönyv szerint 385 fő halt meg a járvány következtében, akik azonban a halotti anyakönyvben nem szerepelnek.²² A mondott periódusban éppenséggel átlag alatti a halálozások száma, minden bizonnyal a nem pestis okozta halálozásokkal találjuk az anyakönyvben. Tudjuk, hogy a betegeket a város falain kívül álló „Lazaréthumban” helyezték el, majd a halottakat járványtemetőbe temették, valószínűleg ezért nem kerültek az anyakönyvbe. Ugyanakkor az is látható, hogy augusztus előtt is igen magas a halálozások száma (az év során az anyakönyvben 350 halálozást szerepel, ami a megelőző évtized évi átlagához képest – 209 – több mint 60%-os emelkedést jelentett). Ez, valamint a halottak megváltozott korszerkezete (lásd később) felkelti a gyanút, hogy a járvány legalábbis szórványosan korábban is jelentkezett, de ezt eltitkolták. Ha az anyakönyv és az egyházmegyei jegyzőkönyv adatait összeadjuk, akkor minden bizonnyal a teljes 1740. évi váci halálozási számot kapjuk, amely azonban az eddig tapasztaltakhoz képest meglehetősen kicsi, 3,5-szörös emelkedést jelentett.

Az adatok azt sugallják, hogy a pestisjárványok összetéveszthetetlenül nyomot hagytak az anyakönyvekben. A 2. táblázat alapján nyilvánvaló, hogy néhány bizonytalan esetet leszámítva (Köszeg az 1660-as, 1680-as években, amikor nem tudjuk, volt-e pestis a városban, illetve hogy a halálozások pontosan feljegyezték-e, Halas 1679-ben, amikorról nincsenek pontos számszerű adataink, vagy Vác 1740-ben, amikor a pestishalottak listáját nem ismerjük pontosan) a halálozások pestis idején 6–8-szoros emelkedést mutatnak, de nem ritka a tizenkétszeres vagy ennél nagyobb emelkedés sem. Ez minden esetben túlnyomórészt a pestisnek köszönhető, bár a nem pestises halandóság mértéke helyenként és járványonként igen különböző lehetett. Némely esetben a pestis

²⁰ OL Mikrofilmtár A5376.

²¹ Pest megye jelentése a pestis okozta veszteségekről 1711-ből (Karcusu 1880 és Kosáry 1965. 88.).

²² A Szent Mihály plébánia 1745-ig a város egyetlen római katolikus plébániája, anyakönyve a teljes váci katolikus lakosság adatait tartalmazza, de alkalmanként találhatunk bejegyzéseket a református ún. kisváci lakosság köréből is.

átlagon aluli nem pestises halálozással járt együtt, a járvány mintegy elpusztította az érintett népesség kevésbé ellenálló tagjait, akik egyébként más kórban haláloztak volna el, máskor a járvány egybeesett valamely kisebb halandósági csúccsal (Baselben az 1630-as években, Mezőkövesden 1682-ben, de talán Vácott is 1740-ben). Az egybeesés a pestis különböző intenzitású pusztítása mellett is előfordulhatott, erős pestis és más járványos betegségek okozhatták a legkiemelkedőbb halandósági csúcsokat, ugyanakkor, ha a váci pestises halottak száma helyes, akkor ott a pestis csak kis pusztítást végzett, miközben az egyéb halandóság alaposan megemelkedett. De itt már rendkívüli a bizonytalanság, a gyanúnk éppen az, hogy az anyakönyv jelöletlen bejegyzéseinek egy részénél is a pestis lehetett a halál oka.

2. A halálozások számának növekedése pestisjárványok idején

Város	Időszak	A halálozások emelkedése az előző évekhez/évtizedhez képest	A járványos év haláleseteiből a tényleges pestis-halálozás (%)	Forrás
Basel	1610	12	80	Biraben 1975. 195. után számolva
	1629	8,5	78,5	
	1633–36	8,5	54	
	1667–68	5,5	72,5	
Mezőkövesd	1679	5,5	–	OL A 1311–12
	1682	12	76	
Kőszeg (ev.)	1645	6	–	OL A 4476
	1660–64	2	–	
	1684–85	2	–	
Sopron (ev.)	1679	8	–	Házi 1966. 227. után számolva
	1683	2,5	–	
	1708–9	2	–	
Kiskunhalas	1679	4	–	Melegh 2000. után számolva
	1739	13,5	62–95	
Kecskemét	1739	12,5	–	Moess 1975. 63. 65. után számolva
Pilisborosjenő	1739	6,8	–	OL A 450
Vác (r.kat.)	1740	3,5	52 (?)	OL A 5376 és Karcsu 1880.

A pusztítás mértékét meghatározhatjuk a szóban forgó népesség százalékos arányában is. Itt nyilvánvalóan a népességszám megállapítása is komoly problémákat vethet fel: Magyarországra vonatkozóan a Józsefi népszámlálás előtről nem nagyon rendelkezünk megbízható népességszámokkal, különösen nem a pestisjárványok idejéből. A népességszámokat csak becsléssel közelíthetjük

meg, mégpedig kétféleképpen: vagy az 1720-as országos összeírás és a Józsefi népszámlálás adatai alapján kíséreljük meg az egyes települések 1739–40-es népességszámait megbecsülni (nyilvánvalóan csak az utolsó nagy pestisjárvány vizsgálatával kapcsolatban alkalmazható módszer, korábbról nem rendelkezünk alkalmas adatokkal), vagy az anyakönyvi adatsorok (elsősorban a viszonylag stabil keresztelési sorozatok) alapján próbáljuk kiszámítani a népességszámot. Az első esetben nagy bizonytalanságot okoz az, hogy az 1720-as népességszámok szintén becslés eredményei, hogy nem sokat tudunk a 18. századi természetes szaporulat és a vándormozgalmak alakulásáról, így ha rendelkezünk is a pestis áldozatainak többé-kevésbé hiteles számával, a pusztulás mértékére csak igen bizonytalan megállapításokat tehetünk. A második esetben a keresztelések száma alapján lehet becslést tenni a népességszámra, de itt is csak tág határok között tehetjük ezt meg, hiszen nem ismerjük a pontos nyers születési arányszámot, amely alapján a számítást elvégezhetjük. Tudjuk, hogy a tudatos születéskorlátozás híján a nyers születési arányszám kb. 35 és 55‰ között mozoghat, a becslés során használhatjuk ezeket az értékeket, sőt azt is sejtjük, hogy Magyarországon a 17–18. században ez az arányszám nem az alsó határhoz állhatott közel, de így is csak a népességszám lehetséges alsó és felső határát, illetve egy valószínű középvértéket adhatunk meg. A pusztulás mértéke ennek megfelelően szintén tág határok között mozog. A másik probléma az utóbbi módszerrel az, hogy nem pontosan egy település népességszámára vonatkozóan teszünk így becslést, hanem azok körére, akik az anyakönyvbe bekerülnek. Mégis, a magunk részéről ezt az eljárást tartjuk pontosabbnak és követhetőbbnek, az eredmény így nem egy egzakt szám, hanem a lehetséges határokat jelöli ki, de ez jobban megfelel tudásunk természetének, az alkalmazott források és módszerek okozta bizonytalanságnak. Ahol lehetséges, ahol rendelkezünk anyakönyvi adatokkal pestisjárványokat megelőzően és azok idejéről, ott ezt a módszert követtük, összehasonlításképpen azonban átvettünk más eredményeket is. A következőkben különböző pestisjárványok pusztítására vonatkozó becslések, illetve számítások eredményét mutatjuk be táblázatunkban.

3. Pestisjárványok pusztítása Európában és Magyarországon, 14–18. század

Terület	Időpont	Pusztítás (%)	Forrás
Európa	Fekete Halál, 14. század	31	
Firenze	1347–48	45–65	
Anglia	Fekete Halál, 14. század	5	
Angol városok	Fekete Halál, 14. század	44	
Givry (Burgundia)	1348	33	
Lyon	1347	25–30	
London, St. Botolph	1603	25	
Velence	1575–76	28	
Velence	1630–31	32,5	
Brescia	1575	43	
Milano	1630–31	50	
Prato	1631	25	
Colyton	1645–46	20	
Eyam	1665–1666	17	
London	1665–66	15–16	
Marseille	1720–22	39–50	
Magyaró.			
Kanizsai uradalom	1510	15	Szabó I. 1963. 64.
Sopron	1655	50	R. Várkonyi 1985. 1280.
Magyaró.	1709–10	10–13	Wellmann 1989. 38.
Magyaró.	1738–41	5–6	Dávid 1973. 93. Wellmann 1989. 39.
Magyaró. megyei	1738–42	1,3–24	Dávid 1973. 95.
28 Bihar megyei település	1738–42	18–53,5	Dávid 1971. 185., Dávid 1973. 111.

A külföldi adatok megtalálhatók: Andorka 1985. 57–59. és Biraben 1975. I. 186.

A fenti táblázat adatai különböző minőségűek és nehéz őket összevetni. A 14. századi arányok bizonytalan becslésekre épülnek, míg a 16–17. századi itáliai vagy angliai eredmények már többé-kevésbé egykorú és pontos népesség-összeírásokra, és így lényegében megbízhatónak tekinthetők. Különösen igaz ez a megállapítás a marseille-i pestisre, ahol a 39–50%-os arányszám nem a becslés bizonytalanságát jelzi, hanem a plébániánként eltérő arányszámokra utal. Marseille esetében a részletes plébániák szerinti adatok nemcsak a halálozás arányát teszik kiszámíthatóvá, hanem a kór morbiditását és letalitását is.²³

²³ A marseille-i pestis részletes leírása: Biraben 1975. I. 230–306. A morbiditást illetően: 75 település felénél 25% alatt volt a megbetegedettek aránya, a többiekénél 25 és 90% között voltak az értékek (296.). A mortalitás aránya (az érintett településeken a 100 főre jutó pestis-

Magyarországon ugyanakkor az 1510-es arány valójában az előző évben még lakott és pestis miatt elhagyott házak arányát jelenti, amelyet nem lehet egy az egyben népességvesztésként felfogni. Sopron 50%-os vesztesége csak egy példa a különböző források számszerű adatokkal alá nem támasztott és sokszor minden bizonnyal túlzó megállapításaira. Az 1709–10. évi pestisről sem tudunk sok konkrétumot, az áldozatok számát országosan 300 000 (Wellmann 1989. 38.) és 410 000 (R. Várkonyi 1989. 235.) közé teszik, részint ezek a becslések, részint a népességszámra vonatkozó bizonytalanságok okozzák a pusztulás mértékének eltéréseit. Az utolsó nagy járvány alatt (1738–1743) elpusztultak száma (250 000) nagyjából hiteles (Dávid 1973. 94.), de az ország népességszáma bizonytalan. A megyei arányoknál vagy a bihari települések esetében is az 1740 körülre becsült népességszámok jelentik a legnagyobb problémát.

A pusztítás mértéke egyes településeken igen magas lehet, az egy hatod résztől a népesség feléig terjed, sőt alkalmanként ennél is magasabb lehet. Nyilvánvaló, hogy az egyes járványok pusztító ereje igen különböző lehet, ha másért nem is, de számos tényező által befolyásolt hosszuk miatt,²⁴ és az is valószínűnek látszik, hogy a kisebb településeken kisebb lehetett a pusztítás mértéke. Ez a megállapítás a meglehetősen jól dokumentált marseille-i pestisre (1720–1722) vonatkozóan mindenképpen megalapozottnak tűnik (Andorka 1985. 58.). Az egyes települések és különösen a városok által megtapasztalt pusztulást azonban nem lehet nagyobb területekre kivetíteni, egyrészt a járvány szeszélyes útvonala (bizonyos területek, települések kimaradtak), másrészt a pusztító erő és népsűrűség, frekvenciák összefüggései miatt. Alacsonyabb népsűrűségű területeken a járvány terjedése lassúbb, a pusztítás mértéke kisebb lehetett (Andorka 1985. 57., 59.). Az 1738–42. évi magyarországi járvány tapasztalatai azonban ellentmondani látszanak ennek, a legnagyobb pusztulást az ország keleti, délkeleti része szenvedte el, tekintet nélkül a népsűrűsége.²⁵ Ez inkább a járvány terjedési irányaira és a vesztegár viszonylagos hatékonyságára irányíthatja a figyelmet.

Az anyakönyvi adatsorok alapján számolt népességszámokból becsült pusztulási arányszámok a következők.

---

ben elhunytak száma) átlagosan 37% volt (301.). A letalitás (a betegek közül az elhaltak aránya) a különböző településméret szerinti kategóriákban 61 és 83% közötti volt, Marseille-ben 80% körüli (306.).

²⁴ A legfontosabb tényező minden bizonnyal az időjárás lehetett: a téli fagy, de melegebb éghajlat alatt időnként a nagy nyári forróság és szárazság is véget vethetett a pestisnek (Biraben 1975. I. 134–135., 137.). Máskor a szigorú vesztegár-intézkedések lokalizálták a járványt és minimalizálták az áldozatok számát, olykor egy-egy településen belül is (Biraben 1975. I. 191.).

²⁵ 20%-nál nagyobb pusztulás Békés, Máramaros, Bihar és Szatmár megyékben, 10% fölötte Csongrád, Szabolcs, Ugocea, Bereg, Zaránd megyék, valamint a Jász-Kunság és a Hajdúság (Dávid 1973. 96.).

4. Pestisjárványok pusztítása néhány magyarországi településen, 17–18. század

Település	Év	Népességszám	Pusztulás mértéke (%)	
			Pestises év összes halálesete	Pestishalottak
Mezőkövesd	1682	1000–1200	32–39	25–30
	1709–10	1200–1500		44–54
Pilisborosjenő	1739	450–550		33–42
Kőszeg (ev.)	1645	1100–1400	21–26	
Sopron (ev.)	1679	3600–4400	29–35	
Kecskemét (r.k.)	1739	9300–11400	36–44	
Vác (r.k.)	1709	2800–3400		12–16
Vác (r.k.)	1740	4500–5500	13–16	7–8,6

Megjegyzés: A soproni adatok forrása: Házi 1966. a kecskemétié Moess 1975. 1709–10-ből (Mezőkövesd és Vác), valamint Pilisborosjenőről (1739) nem ismerjük a pestises év összes halálozásának számát, csak a pestisben elhaltak számát. Máskor (Kőszeg, Sopron, Kecskemét) csak az adott év összes halálozásának számát ismerjük.

A pusztulás mértéke mindenütt ijesztően nagy: egytized rész és ötven százalék közé esik. Nyilvánvaló, hogy egy-egy járvány különböző településeket igen különböző mértékben sújtott, és hogy az 1738–42. évi járvány semmivel sem tűnik kisebb mértékűnek, mint a 17. századiak. Vác mind 1709-ben, mind pedig 1740-ben a pestishalandság alsó határát látszik képviselni 10–15%-os arányaival, egyébként a településszintű adatok inkább 20 és 50% között szóródnak. Eddigi adataink alapján úgy tűnik, hogy a településméret sincs összefüggésben a pusztulás mértékével, a falvakban semmivel sem kisebb a járványok hatása, mint a városokban. A magyarországi adatok azt mutatják, hogy a legfontosabb szempont az, hogy egy-egy települést elérte-e a pestis vagy nem, az érintett településeken a következmények igen súlyosak és hosszabb távon is tartósak voltak.²⁶

²⁶ A francia kutatási eredményekhez nem teljesen illeszkednek ezek a megállapítások. A nyugat-európai tapasztalatok is igen magas halandóságot mutatnak a pestis sújtotta városokban (20–50%), de a falvakra vonatkozó kutatások időnként meglepő eredményeket hoztak. A délkelet franciaországi Maurienne vidékét 1630-ban érte el a pestis, ugyanakkor az év elején minden parókiáról készült népesség-összeírás. Az eredmények: 53 érintett településből csak négyben haladta meg a pusztulás mértéke a 20%-ot, további tizenháromban volt 10% fölött (Biraben 1975. I. 226–229.). Mindez számos nehezen tisztázható problémát vet fel: elsősorban a járvány terjedésével kapcsolatos kérdéseket, olyan epidemiológiai faktorok közrejátszását, amelyek sokszor véletlenszerűen működnek vagy nagyon is meghatározott helyi körülmények között fejtik ki hatásukat (Biraben 1975. I. 230.).

A pestisjárványok áldozatai nem és kor szerint

A szakirodalom eddigi eredményei alapján úgy tűnik, hogy a pestis okozta halandóság mértéke összefüggésben áll az életmóddal, ami a fertőzéssel szembeni nagyobb kockázat útján befolyásolhatja a halandóságot. Több helyütt erős férfi halandósági többletet állapítottak meg, noha egyébként ilyen különbség nem volt megfigyelhető. Így a londoni St. Botolph plébánián 1603-ban és 1625-ben pestis idején közel kétszer annyi férfi halt meg, mint nő, noha máskülönben a nőtöbblet következtében magasabb volt a női halálesetek száma (Andorka 1985. 59.). Kiskunhalason 1739-ben a pestis felnőtt áldozatai között 65% volt a férfiak aránya (Melegh 2000. 43.), amely lehetett regisztrációs pontatlanság eredménye, vagy pedig – akárcsak a londoni plébánia esetében – a férfiak nagyobb mobilitásával, a fertőzésnek való nagyobb kitettségükkel volt magyarázható. Ugyanakkor Moess Alfréd az 1739-es kecskeméti pestist vizsgálva nagyobb női halandóságot regisztrált, amely különösen a járvány csúcspontján volt hangsúlyos (Moess 1975. 71–72.). A Balla Gergely által összeállított és Novák László által közölt nagykovácsi pestislistán viszont 14 éves korig női halálozási többlet figyelhető meg, 15 és 60 éves kor között pedig erős férfi halálozási többlet, ami alátámasztani látszik az eltérő férfiszerepek és a fertőzés nagyobb kockázata közötti kapcsolat erejét (Novák 1982. 285.).

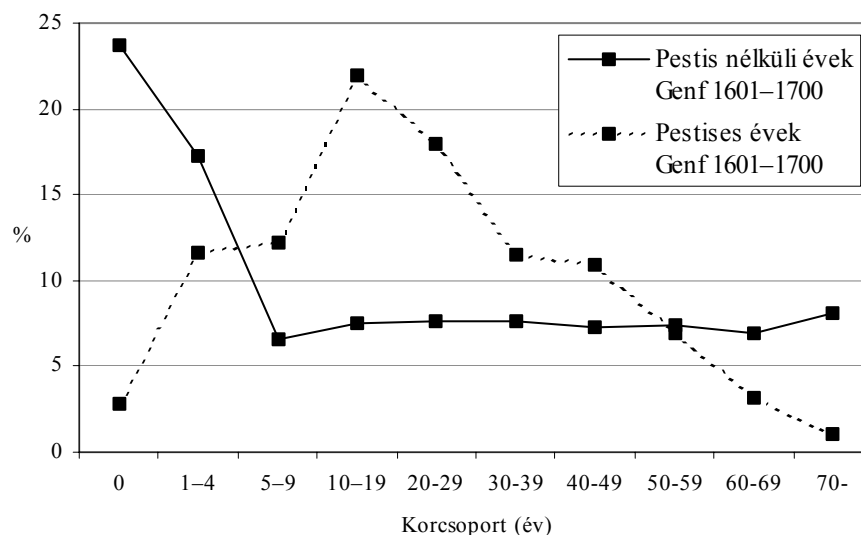
Ami pedig az áldozatok kor szerinti halandóságát illeti, itt az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a pestis a fiatal korosztályokat sújtotta legjobban, a korcsoportok szerinti halandóság a csecsemőkortól fogva folyamatosan csökkent. Másrészt viszont a csecsemőhalandóság normál körülmények között is a legmagasabb szokott lenni, ezért a halandóság emelkedése a gyermek és a fiatal felnőtt korcsoportokban a legnagyobb, a halottak korszerinti megoszlása ezért jellegzetesen különbözik a pestismentes időszakokétól: az utóbbi esetekben a csecsemőhalottak aránya elsősorban a legmagasabb, az előbbieken viszont a jellegzetes homorú görbe domborúvá válik (Biraben 1975. I. 220–225.; Andorka 1985. 59–60.).

5. Halálozások korcsoportok szerint, pestismentes évek és pestises évek, Genf, 17. század

Korcsoportok	Pestis nélküli évek	Pestises évek	Eltérés a pestismentes évekhez képest
	Genf 1601–1700	Genf 1601–1700	
	%	%	
0	23,7	2,8	-20,9
1–4	17,3	11,6	-5,7
5–9	6,6	12,2	5,6
10–19	7,5	22,0	14,5
20–29	7,6	17,9	10,3
30–39	7,6	11,5	3,9
40–49	7,3	10,9	3,6
50–59	7,4	6,9	-0,5
60–69	6,9	3,2	-3,7
70–	8,1	1,0	-7,1

Forrás: Biraben 1975. I. 223.

A 17. századi Genf példáján jól látszik, hogy a járványmentes időkben a csecsemő és a kisgyermekkorú halandóság a legmagasabb, a 0–4 éves korcsoportok az összes haláleset 40%-át adják (lényegében ezt találjuk minden preindusztriális közösség esetében). A pestis viszont alapvetően megváltoztatja ezt a képet, a relatíve legnagyobb emelkedés a halandóságban a 10–29 éves korcsoportokra jut, ami a csecsemő- és kisgyermekkorú halottak részarányának erős csökkenésével jár. Ábránk szemléletesen mutatja a halottak kormegoszlásában bekövetkezett változást.

Forrás: Biraben 1975. I. 223.

II. Halálozások korcsoportok szerint, pestismentes évek és pestises évek, Genf, 17. század

A továbbiakban a pestis áldozatainak nem- és korszerti összetételét elsősorban az 1682-es mezőkövesdi pestis adatai alapján tárgyaljuk,²⁷ a korszert vizsgálatát kiegészítjük a pilisborosjenői római katolikus plébánia 1739-es pestislistáinak elemzésével, valamint Moess Alfréd Kecskemétre vonatkozó munkájának eredményeivel, illetve a Novák László közölte 1739-es nagykörösi pestislista adataival (Novák 1982). Végül bizonyos következtetések levonására a váci római katolikus Szent Mihály plébánia anyakönyvei is alkalmasak lesznek.

Mezőkövesd keresztelési anyakönyve 1676. május 24-én, Pünkösd napján kezdődik, míg házassági anyakönyve a következő év február 28-án. Halálozási anyakönyvébe 1677. március 2-án tette az első bejegyzést Nagy János, a Szent Lászlóról elnevezett egyházközség plébánosa.²⁸ Mindhárom rész kisebb-nagyobb megszakításokkal, hiányokkal 1683 novemberéig tart.

²⁷ Részletesen lásd: Martos-Öri 2000.

²⁸ Mezőkövesdi Római Katolikus Plébánia Hivatal. Kereszteltek, házassultak, halottak anyakönyve, valamint

A halálozásoknál az anyakönyv 1677. március elején indul, itt nyilván hiányzik a január és a február, míg az utolsó bejegyzés 1683. október 3-án történt, így ez az év is hiányos. Ezenkívül 1679 decemberében találunk nagyobb észrevehető lyukat, itt egy vagy több oldal hiányzik a könyvből, de ez csak néhány nap kiesést jelenthetett, hiszen a bejegyzések december 9-én szakadnak meg, de 12-től már folytatódnak. A halálozások egyébként évente és havonta nagy ingadozást mutatnak, ebből az anyakönyvvezetés pontosságára következtetni nem lehet. Az anyakönyvvezetés tehát 1683 novemberéig tartott, majd a plébános, Nagy János távozása után a törökelleni felszabadító háború időszakában hosszabb szünet következett. A születési anyakönyvben 1694-ben és 1695-ben találunk egy-egy bejegyzést Kállay Ádám mezőkövesdi licenciátustól, majd vezetését Zell Wolfgangus plébános folytatta 1696 júniusától 1697 júniusáig, amikor a települést újabb háborús csapás érte (Sárközi 1975. 78–79.), és a bejegyzések csak 1700 áprilisától, Kis János plébános hivatalba lépésétől váltak újra folyamatossá. A halálozási és házassági anyakönyvben is találunk néhány bejegyzést 1696–97-ben, de mindkettő csak 1700-tól indult igazán újra, a házasságok nyilvántartása sokáig igen töredékes maradt, 1714 és 1727 között teljesen hiányzik.

A 17. századi halotti anyakönyvben a halálozás dátumát olvashatjuk, majd a halott nevét, életkorát, gyakran a temetés időpontját és helyét (ez sokszor hiányzik). Az életkor gyakran elmarad, sokszor pontatlan (csecsemő- vagy kisgyermek halottaknál a születési anyakönyvből ellenőrizhető, a harmincévesnél idősebbeknél feltűnően gyakoriak a nullára végződő, kerek számok). Sokszor előfordul, hogy gyermekeknél csak szüleik, férjes vagy özvegyasszonyoknál csak férjük nevét írták be, néha pedig a halálozás pontos dátuma is hiányzik. Ha az elhalálozás valamilyen rendkívüli eseménnyel függött össze, akkor arról is találunk információkat. Mindhárom anyakönyv esetében nyilvánvaló időnként, hogy a bejegyzés utólag, emlékezetből történt, hiányzó információnak (névnek, életkornak) üres helyet hagytak, de ezt sohasem pótolták. Hasonlóképpen néha több bejegyzésnyi üres helyet hagytak ki az utólagos pótlás céljára, de erre már nem került sor.

6. A természetes népmozgalom Mezőkövesden, 1677–1683

	Keresztelések	Halálozások	Házasságkötések	Term. Szap.
1677	22	37	10	-15
1678	38	83	11	-45
1679	62	208	16	-146
1680	55	37	11	18
1681	56	33	9	23
1682	54	405	20	-351
1683	54	22	28	32

A halotti anyakönyv bejegyzéseit vizsgálva a legszembetűnőbb jelenség a halálozások számának rendkívüli ingadozása, ez a kép megegyezik a 17. századi Nyugat-Európára vonatkozó kutatási eredményekkel. A halálozások száma 1678-tól kezdett emelkedni, de ez igazán katasztrofális méreteket 1679-ben és különösen 1682-ben öltött. Az ok mindkét esetben világos: ha forrásaink nem utalnának rá egyértelműen, akkor is nyilvánvaló lenne, hogy valamely járványos megbetegedés képes a halandóság ilyen mértékű növelésére.

Az 1679-es, októbertől decemberig tartó halálozási csúcs idején a mezőkövesdi plébános mindössze háromszor jegyzett be halálokot: mindannyiszor a pestist említette. Ettől függetlenül a halálozások számának emelkedése minden bizonnyal nagyrészt a pestisnek volt köszönhető, a járvány mibenlétéről nem lehet kétségünk, a szakirodalom által egyértelműen elfogadott tény, hogy 1679-ben országos pestisjárvány dült Magyarországon.²⁹ A Mezőkövesden jóval nagyobb halandóságot okozó 1682-es járvánnyal más a helyzet: Biraben nem tud róla, 1681–82-ből csak Bécsre és Stájerországra vonatkozóan beszél pestisről (Biraben 1975. I. 414.), Réthly Antal vagy a Magyarország Történeti Kronológiája sem említi (Réthly 1962; Benda Kálmán 1989), ugyanakkor máshol azt olvashatjuk (igaz közelebbi forrásmegjelölés nélkül), hogy 1680–81-ben Észak-Magyarországon pusztított pestisjárvány, az országgyűlést is a pestis miatt vitték át 1681-ben Sopronba (Schultheiss–Tardy 1966. 285.). 1682-ben Mezőkövesd mellett még Kecskeméten dült a járvány, igaz erről pontosabb adatokkal nem rendelkezünk (Novák 1982. 278.). Így az 1682-es mezőkövesdi járványt kapcsolhatjuk ehhez az észak-magyarországi járványhoz, vagy tekinthetjük valamely helyi változatnak. A plébános – szemben az 1679-es gyakorlattal – az 1682-ben elhunyt 405 személyből 310 esetében odairta halálokként a pestist (leggyakrabban: *peste sublatu/sublata*). Kérdés lehet természetesen, hogy valóban pestissel van-e dolgunk. Erre teljes bizonyossággal nem lehet válaszolni, de a pestist valószínűsíti az említett ausztriai és esetleg észak-magyarországi járvány, valamint a halálozás felszökésének megdöbbentő mértéke. Érdekes, hogy a pestis közepette két esetben találunk halálokként himlőt (variola), ami azt mutatja, hogy a plébános bizonyos esetekben képes volt különbséget tenni járványos megbetegedések között, nem nevezett minden hasonlóan súlyos betegséget automatikusan pestisnek. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden bejegyzett pestishalál valóban az lett volna, egy részüket talán himlő vagy más betegség okozta, az sem kizárható, hogy pestis és himlő egyidejűleg dült ebben az évben a városban, ami megmagyarázhatja az 1679-es országos járvány pusztítását is jóval meghaladó mértékű halandóságot.³⁰

²⁹ Biraben 1975. I. 445.; Benda Kálmán 1989; Schultheiss–Tardy 1966. 285.; Réthly 1962. 220–221.; Granasztói 1980. 209.; Melegh 1995. 68.

³⁰ A mezőkövesdi 17. századi anyakönyv elemzésére és benne az 1682-es pestisjárvány adatainak feldolgozására lásd: Martos–Öri 2000.

A temetési anyakönyvek pontosságát, forrásértéküket a szembetűnő hiányok regisztrálása mellett más módon is ellenőrizhetjük. A temetési anyakönyvek legtöbbször a csecsemőhalálozások regisztrálásában mutatják a legnagyobb hiányosságokat. A csecsemő halottak, különösen a néhány naposak könnyen kimaradhattak az anyakönyvből, míg ehhez képest a keresztelési anyakönyveket – a keresztelés fontossága miatt – pontosabbnak szokás tekinteni (Andorka 1988). A néhány napos csecsemő halottak bejegyzésének pontosságát a csecsemőhalandóság életkor szerinti megoszlása alapján vizsgálhatjuk, az első héten meghalt csecsemők feltűnően alacsony aránya a 0 éveseken belül a bejegyzések pontatlanságáról árulkodik (támpontul az 1925-ös magyarországi arányok szolgálhatnak: a 0 évesek 19%-a halt meg 1–6 napos korában, további 26%-uk 7–30 napos korában, lásd: Andorka 1988. 39.).

*7. A csecsemőhalandóság életkor szerinti megoszlása Mezőkövesden
1677–1683*

	0–6 nap	7–14 nap	15–30 nap	1–5 hónap	6–12 hónap	össz.
N	16	15	6	19	13	69
%	23	22	9	27	19	100

A fenti számok alapján úgy tűnik, hogy a néhány napos, hetes korban elhunyt csecsemők nem maradtak ki nagyobb számban a halotti anyakönyvből. (Megjegyzendő, hogy az egyévesként elkönyveltek egy része valójában élete első évében elhunytat jelent, így ha ezek is a 0 évesek számát gyarapítanak, akkor valószínűleg a több hónapos korban meghaltak arányát növelnék, és akkor az egy hónap alattiak aránya közelebb lenne az 1925-ös arányszámhoz, esetleg az alatt lenne valamivel, de ez 17. századi körülmények között, amikor a csecsemőhalandóság elsősorban az idősebb csecsemők körében volt rosszabb, mint a 20. század első felében, elfogadható.)

A halotti anyakönyvezés hiányossága akkor is kiderülhet, ha a csecsemőhalandóságot (a 0 éves halottak arányát a keresztelesek számához viszonyítva) vizsgáljuk. Mivel a fentiek értelmében az egy évesek jelentős része a mi fogalmaink szerint 0 éves lehetett, ezért a csecsemőhalandóságot külön kiszámítottuk a 0 és a 0–1 éves korcsoportra vonatkozóan is.

8. A csecsemő halottak száma száz születésre vetítve Mezőkövesden

	0 évesek			0–1 évesek		
	F	N	Ö	F	N	Ö
össz. ³¹	15	20	17,5	24	24	24
1680, 1681, 1683	9	10	9,5	12	10	11
1679	26	25	25,5	42	33	37,5
1682	26	50	38	42	64	53

Kihagyva a számításból az 1677-es és 1678-as éveket, amikor a keresztelési anyakönyvezés igen hiányos volt, azt látjuk, hogy a 0 éves halottak száma különösen a járványmentes években igen alacsony, ez még az egyévesek idesorolásával is alulregisztrálásra utal. A pestis viszont alaposan megemelte a csecsemőhalandóságot is, így a válságos és nem válságos évek alatt a csecsemő halottak a születések számának 24%-át tették ki, ami megfelel Keszthely 18–19. századi hasonló adatainak (Benda 2000. 128.). E mögött az arányszám mögött azonban nagy ingadozás állt: a pestises években elérhette a 40–50%-ot is, majd a járványt követő években jelentősen csökkenhetett. A visszaesés mögött álló okokat illetően csak találgathatunk: a járvány csak a legellenállóbb népeséget kímélte meg, akiknek gyermekei is ellenállóképesebbek voltak, vagy esetleg a járvány után kevesebb gyermek maradt életben, akikre így több gondoskodás, nagyobb figyelem jutott, esetleg végig hiányosan regisztrálták a csecsemő halottakat, de ez a járványok idején magas halandóságuk miatt nem látszik.

Mindenesetre a csecsemő halottak alulregisztrálása valószínűnek tűnik, de ez nem jelentette a néhány napos korúak szisztematikus kihagyását. Igen lényeges, hogy a két járványos év következtében a rövid időtartam ellenére a keresztelésekénél és a házasságkötésekénél sokkal nagyobb esetszám alapján tárgyalhatjuk a halandóságot, így megállapításaink ezen a téren megalapozottabbnak tűnnek. Mivel a halálozásoknak többnyire nemcsak a pontos dátumát jegyezték föl, hanem a halottak életkorát és 1682-ben a pestis-halottaknál a halál okát is, a halálozások szezonálisága mellett kormegoszlásukat is elemezhetjük, és a pestisben elhunytak jelentős részét külön is vizsgálhatjuk.

A halálozások havi ingadozása a 18. századra vonatkozó kutatások szerint jellegzetes kétcsúcús görbét rajzol ki. Az egyik csúcás a hideg hónapokra esett (nagyjából december és április közé), a másik pedig szeptemberre és októberre. Jelentéktelen különbségekkel ezt mutatják mind a franciaországi (Bideau–Dupâquier–Gutierrez 1995. 240.), mind a magyarországi (Csocsán 1959; Benda 2000. 137.) adatok. A franciaországi indexszámok korcsoport szerinti bontás-

³¹ Leszámítva a keresztelési bejegyzések terén igen hiányos 1677-es és 1678-as esztendőket.

ban is tanulmányozhatók, a tíz év alatti gyermekek halandósága augusztus és október között a legmagasabb (szeptemberben tetőzik), tíz és hatvan év között a szezonális csúcs december és május közé esik (az április a legerősebb hónap), míg a hatvan év feletti halálozások zöme szintén a téli és kora tavaszi hónapok között oszlott meg, de jóval egyenletesebben, mint az előző korcsoportnál. (Az öregeknél a legmagasabb értéket januárban láthatjuk.) Hasonló megfigyeléseket tett Benda Gyula is: Keszthelyen a csecsemők halandósága a legkiegyenlítettőbb, 1–4 év között tavaszi és őszi csúcsot tapasztalhatunk, az 5–19 évesek görbéje hasonló, de kisebb tavaszi emelkedéssel, az öregek és felnőttek halandósága november és április között magas, nyáron viszont igen alacsony (Benda, 2000. 137). A szezonális ugyanakkor eltérő halálokokat takarhat: a gyerekek nyár végi, őszi csúcsa a fertőző gyomorbetegségekre, a felnőttek és öregek téli, kora tavaszi csúcsa pedig főleg a légzőrendszer megbetegedéseire vezethető vissza (Andorka 1988. 28.).

Ha mindezek tükrében vizsgáljuk a mezőkövesdi adatokat, akkor igen erős őszi emelkedést látunk, ehhez képest a téli-tavaszi csúcs eltörpül. Itt nyilván a pestisjárványok torzító hatása érvényesül, ezért a halálozások havi indexszáma-it külön kell kiszámolnunk a két pestises évre és a „normális” évekre (ide számítottuk az 1678-as évet is, amikor a halálozások száma ugyan magasabb az átlagosnál, de ez nem hasonlítható a két pestises év emelkedéséhez).

9. A halálozások szezonálisága Mezőkövesden

	Normál évek		1679		1682	
	N	Index ³²	N	Index	N	Index
jan.	20	114	14	81	10	30
febr.	14	80	17	98	4	12
márc.	35	200	18	104	3	9
ápr.	21	120	12	69	12	36
máj.	9	51	8	46	7	21
jún.	5	29	5	29	12	36
júl.	14	80	2	12	45	134
aug.	7	29	2	12	81	240
szept.	15	86	14	81	119	353
okt.	25	143	47	272	94	279
nov.	26	149	49	283	16	47
dec.	11	63	20	116	2	6
össz.	212		208		405	
átlag	17,5		17,3		33,7	

A táblázat tanúsága szerint a válságmentes években Mezőkövesden is két halálozási csúcs figyelhető meg, de ez néhány ponton különbözik a bemutatott

³² A havi átlagtól való eltérés (átlag = 100).

példáinktól. Az egyik emelkedés januártól áprilisig tart, a február adatai talán hiányosak. A másik csúcs október – novemberre esik, mintha a szokásos nyári végi-őszi emelkedés itt egy kicsit későbbre került volna. A december itt is jellegzetesen alacsony értéket mutat, akárcsak Franciaországban (oka egyebek mellett az lehet, hogy az erős csecsemő- és gyermekhalandóság, amely inkább őszre és tavaszra esett, valamint a felnőtt halandóság, amely decemberben még alig kezdett emelkedni, együttesen átlag alatti vagy átlag közeli indexszámokat eredményeznek). Májustól szeptemberig az értékek átlag alatt vannak, bár ingadoznak. 1679-ben a pestis súlypontja októberre és novemberre esett, de emellett érezhető a pestishez képest sokkal szerényebb téli emelkedés is.³³ 1682-ben a február és a március szokatlanul alacsony értékeket mutat, ugyanígy érdekes, hogy decemberben a pestis után szinte már nem marad senki, aki meghalhatna. Látszik az is, hogy az 1682-es válság nemcsak azért volt súlyosabb az 1679. évinél, mert a legnehezebb hónapokban több, mint kétszer annyian haltak meg, hanem mert tovább is tartott a járvány. 1679-ben októberben és novemberben dúlt a legsúlyosabban, decemberben már a kifulladás látszott, 1682-ben viszont júliusban kezdődött, és egészen a kemény novemberi hidegek beköszöntéig tartott.³⁴

A korcsoportonkénti elemzésnél figyelniük kell arra, hogy a korbejegyzések nem mindig pontosak, különösen a 30 éven felüli elhunytaknál találunk igen gyakran kerek számokat, de ez, mivel tízéves korcsoportokkal számolunk, és az esetleges hibákra minden korcsoportnál egyenlő esély van, döntően nem befolyásolja számításainkat. Nagyobb probléma a csecsemő halottak elkülönítése, a bejegyzés szerint egy éves korban meghaltak jelentős része élete első évében halt meg, tehát a mi fogalmaink szerint 0 éves korban. Erről a keresztelési és a halotti anyakönyv összevetésével is meggyőződhetünk. Így a halálozások korcsoportonkénti elemzésénél és a csecsemőhalandóság kiszámításánál is elkülönítettük az egy éves korúakat, illetve az ábrákon és az összehasonlító táblázatokban összevontuk őket a 0 évesekkel.

³³ A pestis megemeli az átlagszámot, ezért a téli értékek átlag (100) körüliek, de a halottak számát nézve érezhető a halálozási többlet a nyári hónapokhoz képest. Ugyanez történik 1682-ben is: a pestises hónapokhoz képest más hónapoknál igen alacsony értékeket találunk, de ezeket egymáshoz kell viszonyítani.

³⁴ 1682 októberétől 1683 márciusáig erős hideg volt (Réthly 1962).

*10. Halálozások nemenként és korcsoportonként
Mezőkövesd (1677–1683)*

Korcsoport	Férfi		Nő	
	N	%	N	%
0	38	10,2	33	9,4
1	20	5,4	13	3,7
2–4	61	16,4	53	15,2
5–9	71	19,1	64	18,3
10–19	57	15,4	48	13,7
20–29	36	9,7	47	13,4
30–39	43	11,6	41	11,7
40–49	14	3,8	24	6,9
50–59	21	5,7	10	2,9
60–69	8	2,2	7	2
70–	2	0,5	10	2,8
Összesen	371		350	

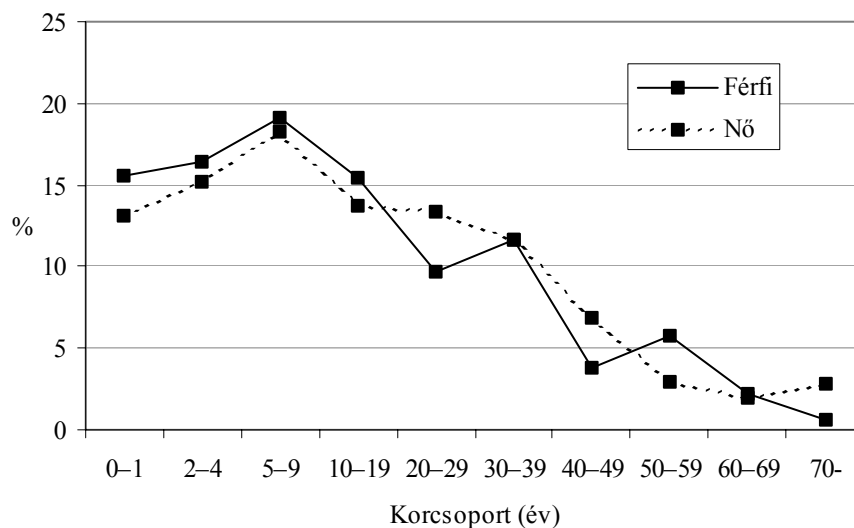
Ismeretlen korú: 103³⁵

Átlagos halálozási kor: 17,1 év (férfiaknál és nőknél egyaránt)

A százalékos adatok alapján rajzolt ábra (IV. ábra) az első pillantásra markánsan különbözik a preindusztriális társadalmak hasonló adatai alapján rajzolt ábráktól.³⁶ A szokásos homorú görbe helyett, amely a csecsemő- és kisgyermekkor halálozások magas százalékarányát, majd az idősebb korcsoportok ennél lényegesen alacsonyabb értékeit mutatja, egy domború, az 5–9 éves korcsoportban csúcsosodó görbét látunk. A férfiak és nők görbájének esése nem egyforma, a nőké szabályosabb, 20 és 50 év között mutatja a szülőképes korban lévő nőknek a hasonló korú férfiakénál nagyobb halálozási arányát, kivétel a 30–39 éves korú férfiak szokatlanul magas halálozási aránya.

³⁵ A halálozások száma összesen 825, van egy ismeretlen korú és nemű halott is, aki nem szerepel táblázatunkban.

³⁶ Lásd pl.: Csocsán 1959 és Bideau et al. 1995. 237.

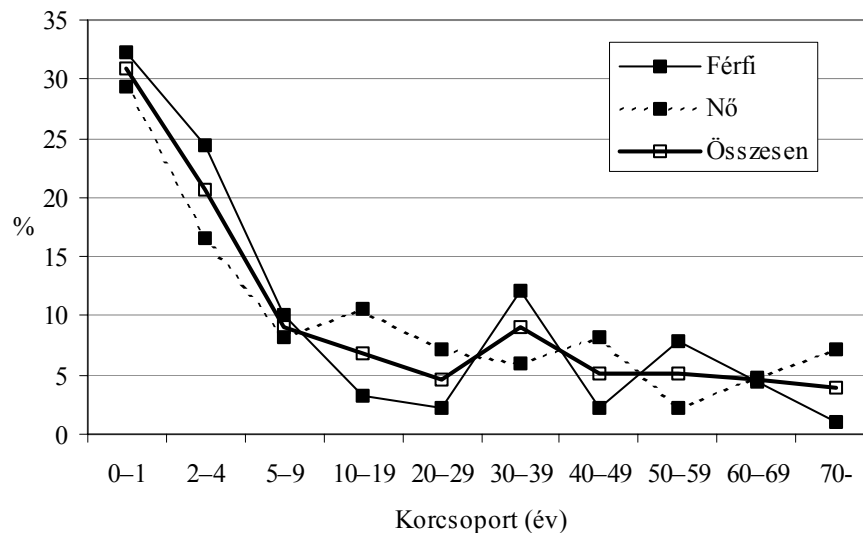
III. Halálozások korcsoportok szerint, Mezőkövesd, 1677–1683

A csecsemőhalandóság vizsgálatánál tapasztaltuk, hogy a 0–1 évesek halálozási bejegyzése némileg hiányos lehetett. Mindez csak a járványmentes éveknél látható, a pestis alatti igen magas csecsemő- és kisgyermekkorai halandóság következtében. A következőkben a pestismentes és pestises évek halálozásait külön kell vizsgálnunk, ami nemcsak a járvány hatását mutathatja a halálozások korszerkezetére, hanem ellenőrző funkciója is lehet. Ily módon megtudhatjuk, hogy a járványmentes években vajon csak a csecsemőhalálozások bejegyzésének hiányaival kell-e számolnunk, ami a halálozások kormegoszlását eltorzította, vagy pedig minden korosztályt nagyjából érintő pontatlanságokkal, ami a halálozások kormegoszlását nem vagy csak kevésbé érintette.

*11. Halálozások korcsoportonként és nemeként
Pestis nélküli évek, Mezőkövesd 1677–1683*

Korcsoport	Mezőkövesd				
	Férfiak		Nők		Össz.
	N	%	N	%	%
0–1	29	32,2	25	29,4	30,9
2–4	22	24,4	14	16,5	20,6
5–9	9	10	7	8,2	9,1
10–19	3	3,3	9	10,6	6,9
20–29	2	2,2	6	7,1	4,6
30–39	11	12,2	5	5,9	9,1
40–49	2	2,2	7	8,2	5,1
50–59	7	7,8	2	2,3	5,1
60–69	4	4,4	4	4,7	4,6
70–	1	1,1	6	7,1	4
Összesen	90		85		

A pestis nélküli években a halottak korszerkezete valóban a jól ismert képet mutatja, ami arra utal, hogy a 0–1 éves halottak keresztelésekhez viszonyított alacsony száma nem jelenthette a csecsemő halottak szisztematikus kihagyását, hanem sokkal inkább minden korosztályra nagyjából egyenletesen vonatkozó hiányosságokról beszélhetünk, azaz a keresztelési és a temetési anyakönyv nem pontosan ugyanazt a népességet fogja át. Így a halottak korszerkezetét elemezhetjük az anyakönyv adatai alapján, összevethetjük azokat más adatokkal, illetve összehasonlíthatjuk a pestises és pestismentes évek halálozásait is.

IV. Halálozások korcsoportonként és nemeként. Pestis nélküli évek, Mezőkövesd 1677–1683

A halottak több mint 67%-a húsz éven aluli, ami magasabb arány, mint ami a hasonló genfi és a 18. századi keszthelyi adatokban mutatkozik. A csecsemő halottak részaránya egyértelműen magasabb a nyugat-európainál (ha az egy éveseket nem számítanánk ide, akkor a két arány megegyezne), de nem mutatkozik lényeges különbség a keszthelyi adatokhoz képest (ahol még a 19. században is több évtizedben 30% körüli arányokat találunk – Benda 2000. 133.). Mezőkövesden még a válságmentes években is magasabb az 5–9 éves korcsoport részaránya, mint Nyugat-Európában, ahol 5 éves kor után meglehetősen egyenletes megoszlásokat láthatunk, míg Mezőkövesden a kis számok véletlenszerű ingadozása befolyásolhatja az eredményt.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a pestis jelentősen módosította a halottak korszerkezetét: csecsemőkorban a halottak száma nem emelkedett olyan jelentős mértékben, mint az idősebb gyermek- és fiatal felnőttkorban, és ez az arányokat teljesen átrendezi. Ha az összes halálesetet nézzük, akkor a legnagyobb részarány így az 5–9 éves korcsoportra esik, de a 10–19 évesek sem mutatnak alacsonyabb arányokat, mint a csecsemők vagy a 2–4 éves korcsoport.

Az 1682. évi pestisjárvány alatti tömeges haláloki bejegyzéseknek köszönhetően lehetőségünk van a pestis-halottak nemek és korcsoportok szerinti vizsgálatára. Andorka Rudolf Thomas Hollingsworth nyomán felvetette, hogy a férfiak valószínűleg nagyobb veszélynek voltak kitéve a pestisjárványok alatt,

mint a nők, mivel többet jártak házon kívül, mozgékonyabbak voltak, több alkalmuk volt a fertőzést megkapni, mint a gyengébb nem képviselőinek (Andorka 1985. 59–60.).

12. Halálozások száma nemenként Mezőkövesden

	1677–83	Pestis nélküli évek	1679	1682	1682 (pestis)
F	411	106	104	201	160
N	408	106	103	199	150

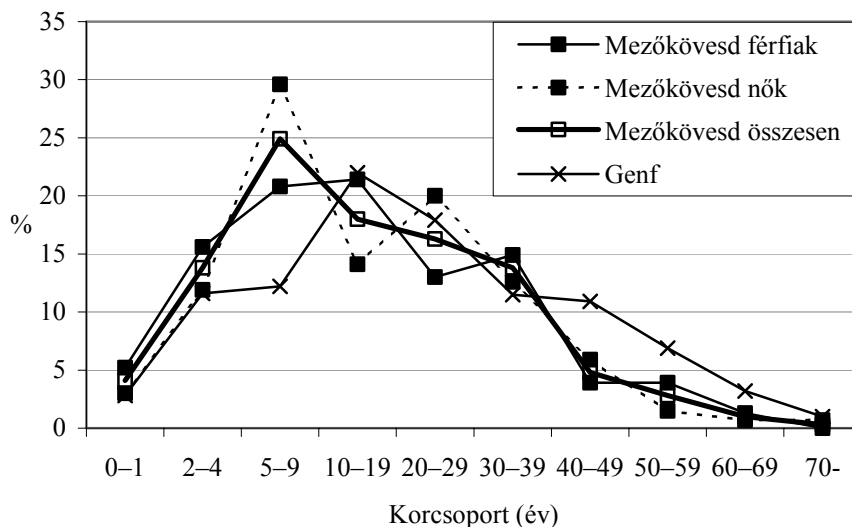
Mezőkövesden a halálozás nemek szerint igen kiegyensúlyozott volt, a pestis 1682-ben valóban hozott némi férfitöbbletet ezen a téren, de ez egyrészt csekély (100 nőre 106 férfi jutott), másrészt ahhoz, hogy a férfiak nagyobb veszélyeztettségét bizonyítani lehessen, az kellene, hogy a férfitöbblet különösen a felnőtt korcsoportokban mutatkozzék meg.

13. Halálozások nemenként és korcsoportonként pestis idején

	Mezőkövesd, 1682, pestis						Eltérés a pestismentes évekhez képest		
	Férfi		Nő		Ö		Férfi	Nő	Ö
	N	%	N	%	N	%	%	%	%
0–1	8	5,2	4	3	12	4,1	-27	-26,4	-26,8
2–4	24	15,6	16	11,9	40	13,8	-8,8	-4,6	-6,8
5–9	32	20,8	40	29,6	72	24,9	10,8	21,4	15,8
10–19	33	21,4	19	14,1	52	18	18,1	3,5	11,1
20–29	20	13	27	20	47	16,3	10,8	12,9	11,7
30–39	23	14,9	17	12,6	40	13,8	2,7	6,7	4,7
40–49	6	3,9	8	5,9	14	4,8	1,7	-2,3	-0,3
50–59	6	3,9	2	1,5	8	2,8	-3,9	-0,8	-2,3
60–69	2	1,3	1	0,7	3	1	-3,1	-4	-3,6
70–	0	0	1	0,7	1	0,3	-1,1	-6,4	-3,7
össz.	154		135		289				
ism. korú	6		15		21				

Noha a férfitöbblet a kor megjelöléssel rendelkező halálozásoknál még erősebb, a korcsoportonkénti adatok a felnőtteknél hol férfi-, hol női többletet mutatnak, így nem látjuk bizonyítottan, hogy a mezőkövesdi pestis-adataink a férfiak nagyobb veszélyeztettségét mutatják, a váltakozás inkább véletlenszerűnek tűnik, a kérdés eldöntéséhez sokkal több, nagyobb esetszámú elemzésre volna szükség.

Ami a pestis-halottak korstruktúráját illeti, a táblázat korábbi megfigyeléseinket támasztja alá: a pestis elsősorban a 0 éves halottak, kisebb mértékben a 2–4 éves és a 40 éven felüli halottak részarányát csökkenti, az 5 és 40 év közötti halottakét pedig növeli, ezen belül is az 5–9, a 10–19 és a 20–29 éves korcsoportban a legnagyobb mértékben. Hasonló jellegzetességet mutatnak Genf adatai is, de ott a többlet 5 és 50 év között jelentkezik, és sokkal egyenletesebben oszlik el a korcsoportok között (Biraben 1975. I. 223.). Genfben a legmagasabb arányszám egy korcsoporttal később mutatkozik, a 10–19 éves korosztályban, és a 40–49 éves halottak aránya is sokkal magasabb, mint Mezőkövesden. Így a százalékos arányszámok görbéje alapján véve hasonló, de a genfi görbe „eltolódik” a magasabb korosztályok felé, később tetőzik, és magasabb korcsoportokban is nagyobb értékeket mutat (VII. ábra). A különbség minden bizonnyal a két város népességének eltérő korstruktúrájából ered: a mezőkövesdi népesség fiatalabb lehetett.

V. Halálozások nemenként és korcsoportonként pestis idején, Mezőkövesd (1682), Genf (17. század)

A pilisborosjenői római katolikus plébánia adatait a pestishalándóság korstruktúrájának ellenőrzésére használtuk, külön megvizsgálva az 1739. évi járványt megelőző két évet (a korábbi halálozási bejegyzések rendkívül hiányosnak tűnnek), a járványt követő évtizedet (1740–1749), valamint az 1739-es járvány pilisborosjenői és ürömi áldozatainak az anyakönyvben megőrzött név-

sorát, amely szintén tartalmaz korbejegyzéseket.³⁷ A temetési adatsorok 1737-től látszanak használhatónak, ettől fogva folyamatos a regisztráció, eltűnnek a hiányok, megnő az esetszám. A csecsemőhalandóság alacsony, a 0–1 éves halottak a keresztelteknek csak 15,7%-át teszik ki (1737–39; 1740–1749), bár figyelniük kell arra is, hogy a pestis után ez lehet alacsonyabb a megszokottnál. Ugyanez az arány a pestislistáknál viszont 55,2%. Nyilvánvaló, hogy a pestis a csecsemőhalandóságot is megemeli, hasonló, (50%-os) arányt találtunk Mezőkövesd esetében is az 1682-es járvány idején (Martos–Óri 2000. 120.). Az összes ismert korú halott kormegoszlása viszont ismét valószínűnek tűnik (a pestis előtt a 0–1 éves korosztály aránya 33,1%, a pestis utáni évtizedben pedig 32,5% volt), valamint a csecsemő halottak kormegoszlása is azt mutatja, hogy az anyakönyv hiányai nem korlátozódtak a csecsemőkre, illetve a csecsemőkön belül a néhány napos korúakra, hanem nagyjából egyenletesen oszlottak el a korcsoportok között.

14. A csecsemőhalandóság kor szerinti megoszlása a pilisborosjenői plébánián, 1737–1749

	0–6 nap	7–14 nap	15–30 nap	1–5 hónap	6–12 hónap	össz.
N	18	18	10	18	14	78
%	23	23	13	23	18	100

A halottak korstruktúráját tehát aligha befolyásolta a csecsemőhalalozások esetleges hiányos regisztrációja, ez esetben is inkább a minden korcsoportra kiterjedő hiányok valószínűbbek. A borosjenői római katolikus plébánián bejegyzett halottak (1737–1739, illetve 1740–1749), valamint az ott található borosjenői és ürömi pestis halottak korstruktúrája a következő.³⁸

³⁷ OL Mikrofilmtára, Pilisborosjenői Római Katolikus Plébánia Anyakönyve, 1698–1895. A 449, A 450, A 451 dobozok, az itt felhasznált rész az A450 dobozban. Az 1709–10. évi pestisjárványnak valószínűleg a plébános halála miatt az anyakönyvben nem maradt nyoma. Bonomi Jenő emellett közli hét Buda környéki település pestihalottainak listáját az anyakönyvek alapján (Pilivörösvár – 1710, feltehetően hiányos; Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Torbágy, Nagykovácsi, Pesthidegkút, mind 1739-ből). Az adatközlés tartalmazza a halottak életkorát is. Bonomi írásában szerepel még Etyek és Zsámbék pestisihalottainak listája is 1739-ből, életkor nélkül, de a családi állapot feltüntetésével (Bonomi 1941). A forráskritika és adatok feldolgozása még várat magára.

³⁸ A pestis 1739 márciusában kezdődött: „Jam hic inceptit paulatim dira lues.” Április 29-ig tartanak a bejegyzések, addig nem lehet elkülöníteni a pestisihalottakat a többiektől (37 eset). Ezután a bejegyzések megszakadnak, következnek Pilisborosjenő és Üröm pestislistái, a másoló (?) megjegyzéseivel és verssoraival:

„Quos dira absorpsit Pestis in Matre Veindorf,
Hos serie adsumptos hic, pie Lector! habes.

Catalogus defunctorum in Parochia Weindorf grassante saeva lue conclusa jam Possessione sub cura Dni Eliae Herskitz Parochi, qui etiam absque caeremoniis Xtianis

15. Halálozások korcsoportonként pestis előtt, alatt és után
 Pilisborosjenői plébánia (1737–39; 1739; 1740–49)

	Pestismentes évek		Pestismentes évek		Pestis		Eltérés
	1737–39		1740–49		1739		(1739/1737–39)
	N	%	N	%	N	%	%
0–1	28	34,1	61	35,3	16	8,9	-25,2
2–4	14	17,1	23	13,3	7	3,9	-13,2
5–9	12	14,6	6	3,5	31	17,2	2,6
10–19	5	6,1	10	5,8	34	18,9	12,8
20–29	4	4,9	15	8,7	21	11,7	6,8
30–39	2	2,4	17	9,8	28	15,6	13,2
40–49	8	9,8	15	8,7	19	10,6	0,8
50–59	3	3,7	8	4,6	10	5,6	1,9
60–69	4	4,9	6	3,5	12	6,7	1,8
70–	2	2,4	12	6,9	2	1,1	-1,3
össz.	82		173		180		
ism. korú			3		6		

A pestis alapján véve hasonlóan módosította a halottak korszerkezetét, mint Mezőkövesden, a 0–1 évesek részaránya szinte azonos mértékben csökkent, a 2–4 évesek részaránya szintén kisebb, mint a pestismentes években, de ez az arány jóval a mezőkövesdi és a genfi alatt marad, talán itt hiányos a bejegyzés. Az 5 és 70 közötti korosztályoknál mutatkoznak magasabb arányszámok, ez talán a pontatlanabb regisztráció következtében különbözik a mezőkövesdi és genfi arányoktól, a legmagasabb arányszámot a 10–19 éves korcsoportnál találjuk, akárcsak Genf esetében, de ez szintén lehet az esetleges hiányok eredménye. Számunkra a lényeg most az, hogy a borosjenői és ürömi

---

Catholicis, sed tempore Pestis (?), talis sepulti sunt. Nomina defunctorum tempore pestis" A névsor június 21-től kezdődik, a májusi és júniusi áldozatok kimaradhattak a felsorolásból. A lista, amely 51 nevet tartalmaz korbejegyzéssel, november 17-én szakad meg (a plébános nevét október 13-ánál találjuk meg): „Atque hi sunt, quos Pestis absorpsit, quorum animae omniumque Fidelium defunctorum per misericordiam Dei requiescant in pace. Amen." Utána következik a 98 nevet tartalmazó ürömi lista:

„Sed magis experta est Üröm crudelia fata

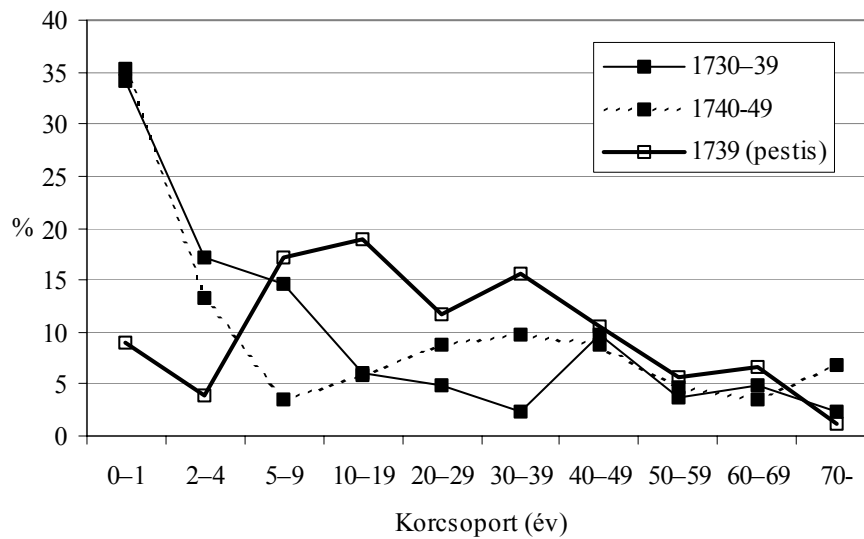
Pestis, prout series haec tibi cuncta dabit.

Series demortuorum saeviente peste in Üröm sub Rndo Dno Elia Herskitz Parocho, ubi etiam prius quam in Veindorf initium sumpsit, utpote” a felsorolás május 2-től november 31-ig tart:

„Isthic saeva lues cessavit quater; nunquam

Ah utinam! ad nostras illa rediret oras.” A bejegyzések csak 1740 júniusában folytatódtak, a listák talán a Helytartótanács számára készített jelentések másolatai, amelyek megmaradhattak a plébániák iratai között. (Az anyakönyv mellett lásd még: Bonomi 1941. 530.)

pestishalottak kormegoszlásának görbéje hasonlít a mezőkövesdi és genfi adatokból nyert görbékre, illetve hasonló módon különbözik a pestismentes évek kormegoszlását bemutató görbétől.

VI. Halálozások korcsopontonként pestis előtt, alatt és után,
Pilisborosjenői plébánia (1737-39; 1739; 1740-49)

A kisebb különbségek a borosjenői pestislisták pontatlanságából eredhetnek (mint láttuk kb. két havi időszak kimaradt a regisztrációból, a járvány közepén a plébános is meghalt, a listák utólag készülhettek). Mindez nemcsak a mezőkövesdi kormegoszlás valószínűségét támasztja alá, hanem újra megerősíti, hogy a 17. századi mezőkövesdi halotti anyakönyvezés igen jó minőségű lehetett.

16. Halálozások kormegoszlása Kecskeméten az 1739-es pestis előtt és alatt

Korcsop.	1735–1738		Korcsop.	1739		1739 (IV–VIII)		Eltérés %
	N	%		N	%	N	%	
0	445	34,9	0	123	3,1	80	2,3	-32,6
1–4	394	30,9	1–4	711	17,9	604	17,2	-13,7
5–10	38	3,0	5–10	835	21,0	767	21,8	18,8
11–20	52	4,1	11–20	938	23,6	870	24,7	20,6
21–30	72	5,7	21–30	640	16,1	567	16,1	10,4
30–	273	21,4	31–40	375	9,4	333	9,5	
	1274	100,0	40–	357	9,0	300	8,5	
				3979	100,0	3521	100,0	

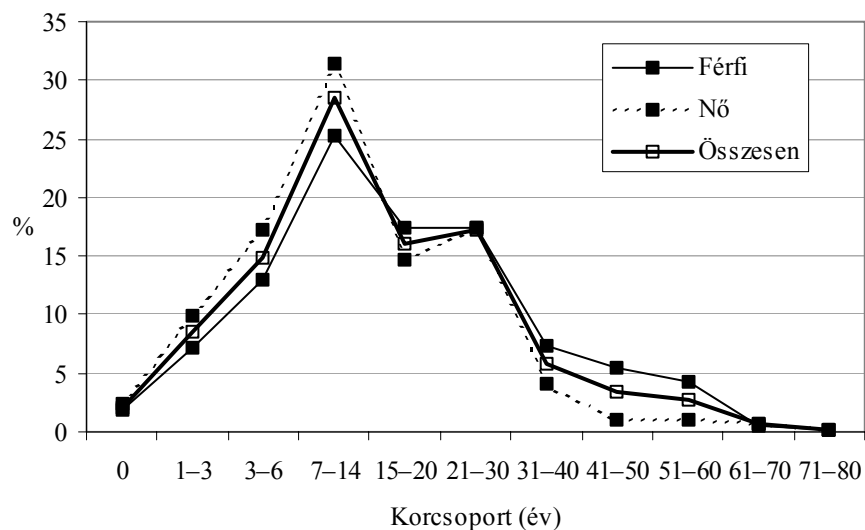
Forrás: Moess 1975. 72.

Az 1739-es kecskeméti pestis esetében ugyanezt találjuk, az egyetlen különbség talán az, hogy 5 és 30 éves kor között még határozottabban érzékelhető a pestis okozta többlethalandóság. A nagykőrösi 1739-es Balla Gergely-féle pestislista (Novák 1982) tovább erősíti megállapításainkat: bár a Novák László által összeállított korcsoportok némileg eltérnek az eddig vizsgáltaktól, és a korábbi időszakokkal való összevetésre sincs mód, ez esetben is gyermekkori és fiatal felnőttkori (kb. 3-tól 30 éves korig) többlethalálozás és a kormegoszlás görbéjének jellegzetes, pestisjárványos időben máshol is megtapasztalt domború alakja a szembetűnő.

17. Halálozások korcsoportok szerint pestis idején, Nagykőrös (1739)

	Férfi		Nő		Összesen	
	N	%	N	%	N	%
0	25	1,8	29	2,4	54	2,1
1–3	101	7,3	121	9,9	222	8,5
3–6	181	13,0	211	17,3	392	14,9
7–14	353	25,3	384	31,4	747	28,5
15–20	242	17,4	179	14,6	421	16,0
21–30	242	17,4	212	17,3	454	17,3
31–40	102	7,3	50	4,1	152	5,8
41–50	77	5,5	13	1,1	90	3,4
51–60	59	4,2	13	1,1	72	2,7
61–70	8	0,6	8	0,7	16	0,6
71–80	3	0,2	2	0,2	5	0,2
Össz.	1393	100,0	1222	100,0	2625	100,0
Ismeretlen					17	

Forrás: Novák 1982. 285.

Forrás: Novák 1982. 285.

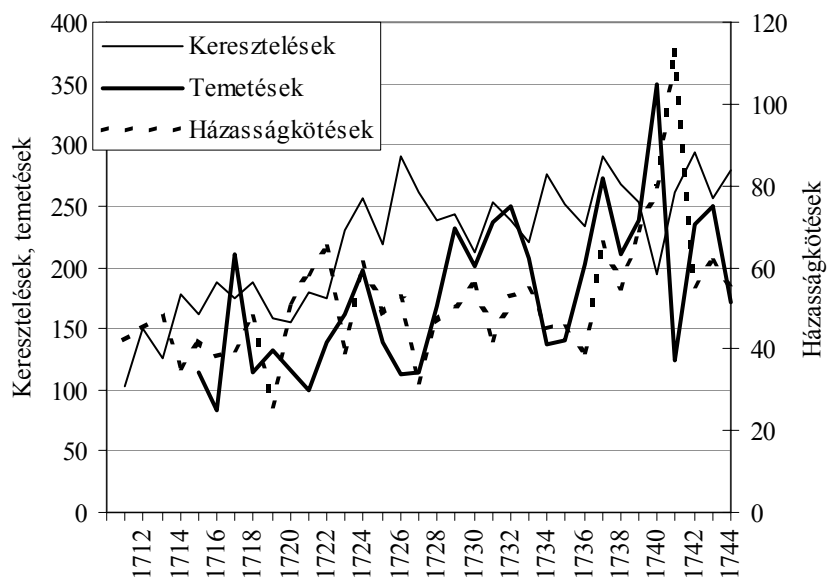
VII. Halálozások korcsoportok szerint pestis idején, Nagykőrös (1739)

A váci római katolikus Szent Mihály plébánia esete inkább arra példa, hogy a halálozások megváltozott korstruktúrája figyelmeztető jelként szolgál más források megbízhatatlanságával kapcsolatban. A Szent Mihály – mint említettük – 1744-ig a katolikus Nagyvác egyetlen plébániája (Vass–Molnár–Sápi 1983. 206.). A temetési bejegyzések 1715-től látszanak teljesnek,³⁹ így az 1709–10. évi pestisjárvány adatai nem elemezhetők. A csecsemőhalandóság arányszáma az 1715 és 1744 közötti periódusra nézve 23,5%, ami nem utal a csecsemő halottak nagyobb arányú kimaradására. Vannak ugyan olyan évek (1726 és 1729 között vagy 1716-ban, 1721-ben vagy 1735-ben), amikor az arányszám 20% alatti, és ezek a mélypontok egybeesnek a halálozási görbék hullámvölgyeivel. Itt nyilván számolnunk kell kisebb nagyobb hiányokkal, míg 1741-ben a pestis után talán más okból alacsony a halandóság és benne a csecsemőhalandóság is.

³⁹ OL Mikrofilmtár A 5376.

18. Csecsemőhalandóság Vácott, 1715–1744
(Római katolikus Szent Mihály plébánia)

	Keresztelések	0 éves halottak	Csecsemőhalandóság (%)		Keresztelések	0 éves halottak	Csecsemőhalandóság (%)
1715	162	51	31,5	1730	212	60	28,3
1716	187	26	13,9	1731	253	70	27,7
1717	174	57	32,8	1732	239	61	25,5
1718	187	41	21,9	1733	221	61	27,6
1719	159	44	27,7	1734	276	63	22,8
1720	155	34	21,9	1735	251	44	17,5
1721	180	30	16,7	1736	233	61	26,2
1722	175	49	28,0	1737	290	88	30,3
1723	231	50	21,6	1738	267	55	20,6
1724	256	59	23,0	1739	253	79	31,2
1725	218	49	22,5	1740	194	55	28,4
1726	290	52	17,9	1741	261	44	16,9
1727	262	46	17,6	1742	294	64	21,8
1728	238	47	19,7	1743	256	65	25,4
1729	244	43	17,6	1744	279	53	19,0

VIII. Vác római katolikus népmozgalmi adatai, 1711–1744

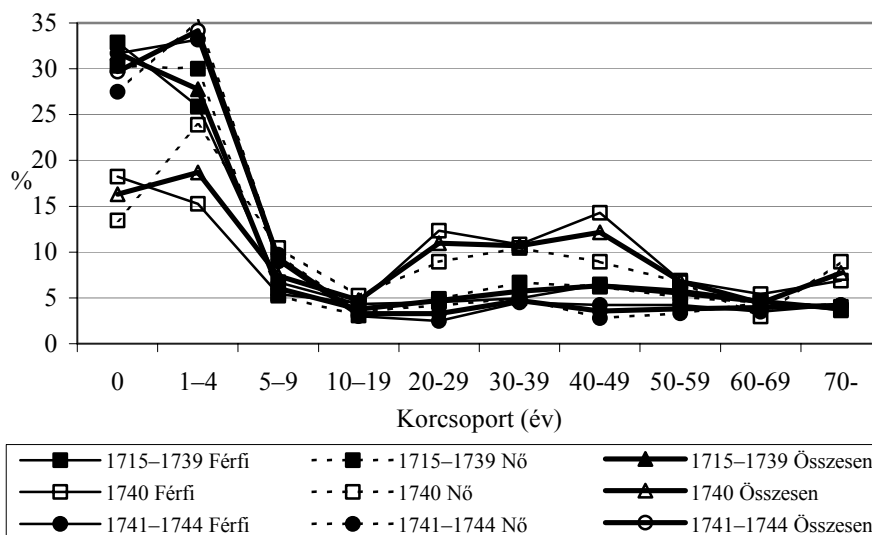
Ugyanakkor, ha a halottak kormegoszlását vizsgáljuk, akkor 1715 és 1739 között a csecsemő halottak aránya 31,7%, a 0–4 éves korcsoport együttesen a halálozások 59,5%-át adja. A kormegoszlás itt sem torzult különösebben a csecsemő halottak időnkénti kisebb alulregisztráltsága miatt.

Több forrás mellett (Karcú 1880; Vass–Molnár–Sápi 1983. 174.) a keresztemelési anyakönyv bejegyzései is tájékoztatnak arról, hogy az 1739-es évben a város még pestismentes, a járvány csak 1740. augusztus 14-én tört ki, és 1741. február 5-ig tartott. Korábban szoltunk arról, hogy a mondott időszakban az anyakönyvben minden bizonnyal csak a nem pestises halottak szerepelnek, hiszen a halálozások száma ekkor igen alacsony. A pestis gyakran emlegetett 385 áldozata tehát nincs az anyakönyvben. Látható azonban, hogy a halálozások száma már 1739 novemberétől átlag feletti, és egészen 1740 augusztusáig ez a helyzet. Így a pestis áldozatai nélkül is halandósági csúcs tapasztalható (350 halott, szemben a megelőző évtized átlagos évi 209 halottjával). A halálozások kormegoszlását vizsgálva érdekes jelenség tanúi leszünk.

*19. Halálozások kormegoszlása, Vác
Pestismentes periódusok (1715–39, 1741–44) és pestises év (1740)*

	1715–1739			1740			1741–1744		
	Férfi	Nő	Ö.	Férfi	Nő	Ö.	Férfi	Nő	Ö.
0	32,9	30,3	31,7	18,2	13,4	16,3	31,7	27,5	29,7
1–4	25,9	30,0	27,8	15,3	23,9	18,7	33,2	35,3	34,2
5–9	6,7	5,2	6,0	5,4	10,4	7,4	9,0	9,7	9,3
10–19	4,3	3,1	3,8	4,4	5,2	4,7	3,0	3,6	3,3
20–29	4,6	4,9	4,7	12,3	9,0	11,0	2,5	4,2	3,3
30–39	4,9	6,7	5,7	10,8	10,4	10,7	4,5	5,0	4,7
40–49	6,5	6,2	6,3	14,3	9,0	12,2	4,2	2,8	3,5
50–59	5,9	5,1	5,5	6,9	6,7	6,8	4,2	3,3	3,8
60–69	4,7	4,5	4,6	5,4	3,0	4,5	3,5	4,4	3,9
70–	3,6	4,0	3,8	6,9	9,0	7,7	4,2	4,2	4,2
össz.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2263	1886	4149	203	134	337	401	360	761
Ism. korú	68	51	120	9	4	13	13	7	20

1715 és 1739, valamint 1741 és 1744 között a halálozások kormegoszlása "normális", azaz megfelel a máshol pestismentes időkben tapasztaltaknak. 1740-ben viszont, ebben a halandósági csúcsot hozó évben, amikor viszont a pestis áldozatai elvben nincsenek az adatok között, a görbe alakja változni kezd, és ha enyhébb mértékben is, de felveszi a pestises évek halálozási görbének alakját.

IX. Halálozások kormegoszlása, Vác
Pestismentes periódusok (1715–39, 1741–44) és pestises év (1740)

1740-ben a 20–50 éves korcsoportokban emelkedett meg szokatlanul a halálozások aránya, a férfiaknál fokozottabban, mint a nőknél. Feltételezésünk szerint a járvány szórványosan már 1739 végétől jelen lehetett a városban, de valamilyen okból csak 1740 augusztusától tört ki nagyobb erővel, a hatóságok is csak ekkortól tettek ellenintézkedéseket. A pusztítás mértéke így is – más példákkal összehasonlítva – viszonylag szerény maradt.

Összegzés

Elemzésünk részint nyilvánvalóvá tette, hogy a pestis a 14. század közepe és a 18. század közepe között Magyarországon is mindennapos volt, a nagyobb járványok évtizedenként követték egymást. Természetesen nem tudjuk, hogy az egyes járványok mekkora területre terjedtek ki, és a 17. század előtti időszakra vonatkozóan az áldozatok számáról vagy a pusztulás mértékéről sem tudunk semmit. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a veszély nagy volt, az egymást követő nemzedékek kivétel nélkül megtapasztalták, szerencsés esetben pusztító erejének nem a maximumával találkoztak, esetleg csak a szomszédos közösségeket érte a vész, de a járvány pszichikai hatásaival, vagy a védekezés mechanizmusaival mindenképpen számolnunk kell. A védekezés a 18. század

előtt gyakran ölthette a menekülés formáját, míg az idő előrehaladtával egyre nagyobb jelentősége lett a vesztégzárnak (Tóth G. 1995).

A pestisjárványok demográfiai hatásai sokrétűek. Egyrészt számolnunk kell az érintett lakosság jelentős részének pusztulásával: láttuk, itt a településszintű adatok a 10%-os aránytól (pl. Vác 1740-ben) 50%-ig terjednek (Marseille 1720-ban). A hatás mindenképpen iszonyatos, a halálozások száma a pestises években a megszokott kb. 4–12-szeresére nő. Nagyobb területi egységekre nézve viszont mindenképpen kisebb arányokkal kell számolnunk, hiszen a pestis nem ért el minden települést és ereje is igen változó volt (példa lehet erre Magyarország az utolsó nagy járvány idején, amely 1738 és 1742 között a népesség kb. 5–6%-át pusztíthatta el). A közeledő pestis gyakran kiválthatta a fenyegetett népesség menekülését is, ezzel a migrációs következménnyel érzésünk szerint komolyan számolnunk kellene pl. a törökör népegyezményei kapcsán, más kérdés, hogy forrásaink ezt mennyiben teszik lehetővé.

A vizsgált esetek bőséges bizonyítékot szolgáltatottak arra, hogy a pestis megváltoztatta a halottak korösszetételét. A járvány keményen sújtotta a csecsemőket és a kisgyermeket is, sőt néhány nyugat-európai kutatási eredmény szerint az ő halandóságuk a legmagasabb. Ezt bizonyítja a mezőkövesdi és pilisborosjenői 50%-nál is magasabb csecsemőhalandósági arányszám. Ugyanakkor a nagyobb gyermekek és a fiatal felnőttek halandósága emelkedik relatíve a legnagyobb mértékben, és ez átalakítja a halálozások korszerkezetét, amint azt minden vizsgált esetben tapasztaltuk. A pestis tehát – sok más fertőző betegséggel szemben – nemcsak a csecsemőkre és a kisgyermekre jelentett veszélyt, hanem a felnőttekre, azokra a korcsoportokra is, amelyeket egyébként a legkisebb halandóság sújtott. Rémisztő hatása a pusztulás nagy mértéke mellett éppen ebben állott: a csecsemőkön kívül, akik léte egyébként is igen bizonytalan volt, a népesség minden korcsoportját a hirtelen és kikerülhetetlen halál fenyegette.

Sokkal bizonytalanabb a válasz ugyanakkor a pestises halálozások nemek szerinti megoszlásának kérdésére. Láttuk, hogy Mezőkövesden vagy Kecskeméten nem volt jellemző a férfiak többlethalálása, máshol viszont igen. A probléma igen bonyolult, összefüggésben áll az érintett népesség társadalmi viszonyaival, a nemi szerepekkel stb., megválaszolása alapos esettanulmányok nélkül reménytelen.

A járvány hatott a házasságkötésekre és a születések számára is. A pestis időszakában a házasságkötések száma visszaesett, a járvány nem volt megfelelő időszak a házasodásra. Közvetlenül a járvány után mindenütt házasodási csúcsot találhatunk, külföldön és Magyarországon egyaránt (Sopronban 1680-ban, Mezőkövesden 1683-ban, Vácott 1741-ben stb.), ami elsősorban az újraházasodásoknak volt köszönhető. A születések száma is visszaesik a járvány idején (Vácott 1740-ben szeptembertől decemberig tapasztalható), ami különös, hiszen nem a fogantatásokról beszélünk, a járvány hónapjaiban tapasztalt alacso-

nyabb számú gyermekszületés „előzményei” a járvány előtti időszakra nyúlnak vissza. A jelenség a terhes anyák elhalálózásával, esetleg a nagyobb számú vetéléssel vagy a születés után nem sokkal elhalálozott csecsemőknek a keresztelési anyakönyvből való kimaradásával magyarázható. A keresztelések száma általában gyorsan visszatér a korábbi nagyságrendekhez (Mezőkövesd az 1710-es járvány után, vagy Vác 1740 után), a népesség jelentős (10–20 vagy néha 30–40%-ának) pusztulása viszonylag kevés nyomot hagyott ismereteink szerint. A gyors újraházasodás vagy a járvány utáni időszak magasabb termékenysége, de a migráció is biztosíthatta a viszonylag gyors pótlás lehetőségét, legalábbis a következő jelentős járványig. Melegh Attila hosszú távú kiskunhalasi kutatása éppen ezt a képet igazolja: 1739-ig rendszeresen visszatérő nagy járványok (1679, 1709–10, 1739), amelyek elviszik a járványmentes időszak természetes szaporulatát, majd az utolsó nagy járvány (1739) után gyors népességnövekedés (Melegh 2000.). Nyilván ezt a modellt sem lehet általánosítani, nem minden település „működött” így, de ezt is további kutatásokkal kell igazolni, illetve cáfolni. Mindezek a kérdések (a pestis hatása a házasodásra, termékenységre, a veszteségek pótlásának módzatai, a járványok hosszú távú népességi hatásai) azonban további szisztematikus, hosszú idősorokon alapuló kutatást igényelnek, és kívül esnek dolgozatunk keretein.

FORRÁSOK

- Mezőkövesdi Római Katolikus Plébánia Anyakönyve, OL Mikrofilmtára, I. kötet, 1677–1753, A1311 és A1312 dobozok
- Pilisborosjenői Római Katolikus Plébánia Anyakönyve, OL Mikrofilmtára, 1698–1895. A449–451 dobozok
- Váci Római Katolikus Szent Mihály plébánia anyakönyve, OL Mikrofilmtára, 1695–1744. A5376–5380 dobozok
- Kőszegi evangélikus anyakönyv, 1633–1693. OL Mikrofilmtára, A 4476 doboz
- Cserei Mihály: *Erdély története (1661–1711)* Európa K. Budapest, 1983.
- Hain Gáspár: *Szepességi avagy lócsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Szerk., jegyz., utószó: Véber Károly, Magvető K. Budapest, 1988.
- II. Rákóczi Ferenc: *Vallomások, Emlékiratok*. Szerk.: Hopp Lajos, Szépirodalmi K. Budapest, 1979.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1985. Az európai nagy pestisjárványok. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 47–70.
- Andorka Rudolf 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti demográfiai Füzetek* 4.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve* 1. 122–165.

- Benda Kálmán (főszerk.) 1986. *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1526-ig*. Akadémiai, Budapest
- Benda Kálmán (főszerk.) 1989. *Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848*. Akadémiai, Budapest
- Bideau, Alain – Dupâquier, Jacques – Gutierrez, Hector 1995. La mort quantifiée. In Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française II*. PUF-Quadrige, Paris, 222–243.
- Biraben, Jean-Noël 1975. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens I–II*. Mouton, Paris
- Bonomi, Eugen 1941. Die Pest im Ofner Bergland. *Südostforschungen* 6. 498–535.
- Cabourdin, Guy 1995. Qu'est-ce qu'une crise? In Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française II*. PUF-Quadrige, Paris, 175–192.
- Cabourdin, Guy – Biraben, Jean-Noël – Blum, Alain 1995. Les crises démographiques. In Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française II*. PUF-Quadrige, Paris 175–215.
- Csocsán Jenő 1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Szöd, Vácrátót, Csomád) *Történeti Statisztikai Közlemények* 3. 1–2. sz. 58–107.
- Dávid Zoltán 1971. Az 1738/43. évi pestis pusztításai Bihar megyében. In Dankó Imre (szerk.) *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–70*. Debrecen, 181–199.
- Dávid Zoltán 1973. Az 1738. évi pestis pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*. 75–128.
- Fügedi Erik 1981. A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. In Uő.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Budapest, 387–397.
- Fügedi Erik 1992. A középkori Magyarország történeti demográfiája. *KSH Népeségutómányi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 10. 7–60.
- Gortvay György 1953. *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. Akadémiai, Budapest
- Goubert, Pierre 1982. (1960) *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVII. siècle* EHESS, Paris
- Granasztói György 1980. *A középkori magyar város*. Gondolat, Budapest
- Házi Jenő 1966. A legrégebb soproni felekezeti anyakönyvek statisztikai táblázatai. *Soproni Szemle*, 20. 225–235.
- Karcsú Antal Arzén 1880. *Vác város története*. (CD-ROM, Váci Tragor Ignác Múzeum – Enciklopédia Humana Egyesület, Vác-Budapest, 2000.)
- Kiss Ernő 1931. Pestisjárványok pusztításai Debrecenben. *Népegészségügy*.
- Kosáry Domokos 1965. Pest megye a kuruckorban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából. Tanulmányok*. Pest Megye Tanácsa, Budapest, 9–89.
- Kosáry Domokos 1983. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1926–46. *Magyar orvosi emlékek I–IV*. Budapest.
- Martos Gizella – Őri Péter 2000. Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. *Demográfia*, 43. évf. 1. sz. 94–134.

- Melegh Attila 2000. *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések 65.), KSH NKI Budapest.
- Meuvret, Jean 1946. Les crises de subsistances et la démographie d'Ancien Régime. *Population*, octobre-décembre, 643–650.
- Moess Alfréd 1975. Az 1739–40. évi pestisjárvány a távolból és közelről. *Orvostörténeti Közlemények*, 75–76. sz. 59–82.
- Novák László 1982. Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából IV*. Kecskemét, 275–392.
- Perrenoud, Alfred 1997. La mortalité. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographiques*. Fayard, Paris, 289–315.
- Réthly Antal 1962. *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700 előtt*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1985. Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686) In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története, 1526–1686. II*. Akadémiai, Budapest, 1273–1424.
- R. Várkonyi Ágnes 1989. „Ad pacem universalem” vagy „fegyver által való meggyőzetés”. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története, 1686–1790. I*. Akadémiai, Budapest, 231–252.
- Sárközi Zoltán 1975. Mezőkövesd története (1275–1918). In Sárközi Zoltán – Sándor István (szerk.): *Mezőkövesd város monográfiája*. Mezőkövesd, 1975. 39–173.
- Schultheiss Emil – Tardy Lajos 1966. Short history of epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. *Centaurus*, 11. n. 4. 279–301.
- Shrewsbury, J. F. D. 1970. *A History of Bubonic Plague in the British Isles*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szabó István 1963. Magyarország népessége az 1330-as az 1526-os évek között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 63–113.
- Tóth G. Péter 1995. „Ezen három szó: hamar, messze, későn pestis ellen orvosságod létszön.” Túlélési stratégiák és elvek pestisjárványok idején. 1737–1745. *Ethnographia*, 106. évf. 2. sz. 751–786.
- Vass Előd – Molnár Lajos – Sági Vilmos 1983. Vác a késői feudalizmus idején és a reformkorban: 1686–1847. In Sági Vilmos (szerk.): *Vác története I*. (Studia Comitatus 13.) Szentendre, 121–226.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története, 1686–1790. I*. Akadémiai, Budapest, 25–80.

FÜGGELÉK

I. NAGYOBB PESTISJÁRVÁNYOK MAGYARORSZÁGON

- 1347–49. Járvány Magyarországon 1349 nyarától (Fügedi 1992. 28.)
- 1360. Budán és Visegrádon 16 ezer halott a velencei követ valószínűleg túlzó jelentése alapján (Fügedi 1992. 30.)
- 1374.
- 1380–1382.
- 1400.
- 1412.
- 1430.
- 1438.
- 1441.
- 1452–57. –1456. pestis a zimonyi táborban, a nándorfehérvári csata után, aug. 11. Hunyadi János halála
- 1461.
- 1468.
- 1475.
- 1479–80.
- 1482.
- 1494–97.
- 1509–10.
- 1520.
- 1529. pestis és éhínség, Szulejmán hadjárata Bécs ellen, a járvány a török se-
reggel együtt augusztusban éri el az országot
- 1536.
- 1541–42. török hadjárat, Buda elfoglalása
- 1552. török hadjáratok
- 1554–55.
- 1571–72.
- 1585–86. Erdélyben 1586 júliusától 1588-ig pestis és éhínség
- 1600. pestis, rossz termés, 1601–1608-ig Erdélyben és Felső-Magyarországon
éhínség, pestis, háború
- 1620–27. pestis, háború, gabonadrágaság
- 1633–34.
- 1643–45.
- 1653–56. Sopron lakosainak fele elpusztul (?) – R. Várkonyi 1985. 1280.
- 1660–66.
- 1679.
- 1690–91.
- 1698. nagy pestisjárvány Erdélyben
- 1708–11. nagy járvány a Rákóczi-szabadságharc alatt
- 1719.
- 1738–42. nagy járvány – 300ezer halott (Dávid 1973. 94. – 250 ezer áldozat)

Forrás: Szabó 1963. és Benda 1986. 1989.

**DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE PLAGUE EPIDEMICS
IN 17–18TH CENTURY HUNGARY***Summary*

First the paper tries to collect the mentions of the plague epidemics in Hungary. As for the period before the 17th century, there are no data about the dimension and spread of the epidemics or the number of the victims and the measure of the devastation. Between the middle of the 14th century and 1738–42 almost all generations met the epidemic or at least experienced its psychological impacts or the possible ways of defence. Giving a brief account on the mentions of the epidemic especially the second half of the 15th century and the middle third of the 17th century seems to be critical and there were two very serious country-wide devastation in the first half of the 18th century (1709–10 and 1738–42).

The demographic consequences were multiple and terrifying: the number of deaths was 4–12 times bigger than in ‘normal’ years. The exact size of the plague mortality can be only estimated since we have no good population numbers before the first population census (1784–87). On settlement level the proportion of the victims could spread from 10% to 50% but for larger regions we can estimate much smaller proportions: about 5–6% in Hungary between 1738 and 1742 (the plague did not reach every settlement and the power of devastation was also very different). The epidemic often caused the escape of the threatened population, later (in the 17–18th centuries) quarantine was of much larger importance than mass migration as the means of defence.

The examined cases can prove that plague changed the age structure of deaths. It heavily touched babies and children (infant mortality was around 50% in Mezökövesd in 1682 and in Pilisborosjenő in 1739) but the mortality of older children and young adults increased to the highest degree causing the change of the age structure of deaths. The problem of differences in plague mortality by sex seems to be more complicated: in some cases we find the mortality surplus of males, in other cases that of females.

It is clear that plague epidemics influenced the changes in the number of marriages and births. In the periods of the epidemics the number of marriages significantly decreased and after the disaster a very high peak of marriages followed that was mainly caused by remarriages. We can also experience the decrease of births during the epidemics (the death of pregnant women, spontaneous abortions and the death of young babies who were left out of the registers). The number of baptisms relatively quickly reached its former level after the epidemics in consequence of quick remarriages, migration and higher fertility. But the problems of marriage and fertility in the periods of the epidemics or

the possible ways of replacement of losses, the long term demographic consequences of plague epidemics need further systematic researches based on long data series of population movement and will be the theme of another paper.

Tables:

1. *Plague epidemics in Hungary, 1349–1742*
Heading: Period; Length of the period; Number of epidemic years; Years of the plague in the period (%); Mean length of the period between two epidemics
2. *Growth of the death numbers during the plague*
Heading: Town; Period; Growth of the death numbers compared to the former years/decade; Proportion of the plague in the deaths of the epidemic year (%); Source
3. *Devastation of the plague in Europe and Hungary, 14–18th centuries*
Heading: Area; Date; Devastation (%); Source
4. *Devastation of the plague in some settlements in Hungary, 17–18th centuries*
Heading: Settlement; Year; Population number; Devastation (%): All deaths of the epidemic year, Victims of the plague
5. *Deaths by age group, years without plague, years of the plague, Geneva, 17th century*
Heading: Age groups; Years without plague, Geneva 1601–1700 (%); Years of the plague, Geneva, 1601–1700 (%); Differences compared to the non-epidemic years (%)
6. *Natural population movement in Mezőkövesd, 1677–1683*
Heading: Years; Baptisms; Burials; Marriages; Natural Increase
7. *Infant mortality by age in Mezőkövesd, 1677–1683*
Heading: 0–6 days; 7–14 days; 15–30 days; 1–5 months; 6–12 months; Total
8. *Number of infant deaths per 100 births in Mezőkövesd*
Heading: Aged 0 (Males, Females, Total); Aged 0–1 (Males, Females, Total)
9. *Seasonality of deaths in Mezőkövesd*
Heading: Months; Normal years; 1679; 1682
10. *Deaths by sex and age group in Mezőkövesd, 1677–1683*
Heading: Age groups; Males; Females
Below: People of unknown age; Mean age at death
11. *Deaths by age group and sex, non-epidemic years, Mezőkövesd, 1677–1683*
Heading: Age groups; Males; Females; Total

12. *Death numbers by sex in Mezőkövesd*
 Heading: 1677–83; Non-epidemic years; 1679; 1682; 1682 (plague)
 Lateral text: Males; Females
13. *Deaths by sex and age group during the plague*
 Heading: Age groups (below: total, people of unknown age); Mezőkövesd, 1682, plague (Males, Females, Total); Differences compared to the non-epidemic years (Males, Females, Total)
14. *Infant mortality by age in the Roman Catholic parish of Pilisborosjenő, 1737–1749*
 Heading: 0–6 days; 7–14 days; 15–30 days; 1–5 months; 6–12 months; Total
15. *Deaths by age group before, during and after the plague, parish of Pilisborosjenő (1737–39, 1739, 1740–49)*
 Heading: Age groups (below: total, people of unknown age); Non-epidemic years 1737–39; Non-epidemic years 1740–49; Plague 1739; Difference (1739/1737–39)
16. *Deaths by age group in Kecskemét before and during the plague in 1739*
 Heading: Age groups; 1735–1738; Age groups; 1739; 1739 (IV–VIII) – months of the plague; Difference (%)
17. *Deaths by age group during the plague, Nagykőrös, 1739*
 Heading: Age groups (below: total, people of unknown age); Males; Females; Total
18. *Infant mortality in Vác, 1715–1744 (Roman Catholic Parish of St. Michael)*
 Heading: Year; Baptisms; Deaths below age 0; Infant mortality (%); Year; Baptisms; Deaths below age 0; Infant mortality (%)
19. *Deaths by age group in Vác, non-epidemic years (1715–39, 1741–44), year of the plague (1740)*
 Heading: Heading: Age groups (below: total, people of unknown age); 1715–1739 (Males; Females; Total); 1740 (Males, Females, Total); 174–1744 (Males, Females, Total)

Figures:

- I. *Plague epidemics in Hungary, 1349–1742*
- II. *Deaths by age group, years without plague, years of the plague, Geneva, 17th century*
- III. *Deaths by age group, Mezőkövesd, 1677–1683*
- IV. *Deaths by age group and sex, non-epidemic years, Mezőkövesd, 1677–1683*
- V. *Deaths by sex and age group during the plague, Mezőkövesd (1682) and Geneva (17th century)*

VI. Deaths by age group before, during and after the plague, parish of Pilisborosjenő (1737–39, 1739, 1740–49)

VII. Deaths by age group during the plague, Nagykőrös, 1739

VIII. Roman Catholic population movement in Vác, 1711–1744

IX. Deaths by age group in Vác, non-epidemic years (1715–39, 1741–44), year of the plague (1740)